

דפנה זורעאלי מגדור בשירות הצבאי בצה"ל

הקדמה

אל"מ גרשון הכהן, מפקד חטיבה 7 בחיל השריון, לא שיער כי ההרצאה שנשא לפני תלמידי שמיניות בבית ספר תיכון בירושלים ב־15 בינואר 1995, תעורר שערורייה בהיקף לאומי.¹ בדבריו, כפי שהתפרסמו באמצעי התקשורת ב־26 בינואר 1995 (ראו אבייזחק 1995), אמר כי "מקדמת דנא היו הגברים לוחמים והנשים זונות, ומרבית הבנות בצה"ל ממלאות תפקידים פקידתיים, שמחשב ומשיבון יכולים לעשות באותה מידה של יעילות", ואלה גררו מטח תגובות ממגזרים שונים באוכלוסייה. בתוכנית הרדיו של דליה יאירי דווח על כ־300 פקסים בנושא "פרשת הכהן", שהתקבלו בתחנה בסוף השבוע שלאחר פרסום האירוע.

תגובות הציבור היו מגוונות, ורובן היו טעונות רגשית. הרוב מתח ביקורת על אל"מ הכהן, על הצבא או על שניהם גם יחד.² היו שקפצו על ההודמנות להדגיש את חשיבות תרומתן של הנשים להגנת המדינה לאורך כל השנים. היו שמתחו ביקורת על הצבא, שאינו משכיל להשתמש כראוי בכישרון הנשים, ואילו אחרים טענו כי השירות הצבאי של נשים הוא בזבז זמן ומוטב לבטלו. נשמעו מחאות גם על ההתייחסות לנשים כזונות. ראוי לציין עם זאת, שהזיהוי של "להיות גבר" עם "להיות חייל" התקבל כמובן מאליו. רק מאמר עיתונאי אחד מחה על הפיכת הגבריות לעניין של לחימה בלבד (ברנהיימר 1995): "האם באמת נועדנו אנו הגברים, להיות לוחמים? אתן לא זונות, זה יופי. אבל גם אנחנו, ראבק, לא נולדנו לוחמים. לא בשביל זה הביאו אותנו הורינו לעולם".

כך הצליחה פרשת הכהן להעלות על סדר היום הציבורי את סוגיית האופי הממוגדר (gendered) של הצבא. היא נתנה ביטוי לעובדה שהיתה ידועה ומוכרת, אך מיעטו לדון בה. דומה, שהכהן פשוט ביטא במלים מה שחשבו מרבית אנשי הצבא. דבריו "מבטאים את המציאות בשטח: שהנשים מנקות את האבק ומגישות קפה" (בגדר וכהן 1995). תגובתו (להלן) של עיתונאי (ברנהיימר 1995) הציגה ניתוח שקול של הצבא כזירה מרכזית, שבה מכוננות שוב ושוב המשמעויות של מגדר ומבני מגדר, וממנו הן מחלחלות לאזרחות:

אני מקווה שברור לכולם, שחייל עם דעות כמו של הכהן לא צמח בערוגת פרא מחוץ לגדר. הכהן,

* ברצוני להודות לעמיתיי, אשר בשלבים שונים של הכנת עבודה זו תרמו מומנם ומתבונתם לשיפורה: ישראלה אורון, דלילה אמיר, הדס בן-אליהו, אורלי בנימין, רבקה בר-יוסף, דבורה ברנשטיין, ניצה ברקוביץ, נרי הורוביץ, חנה הרצוג, נעמי חזן, מולי לוי, ג'ודית לורבר, ברנן קימרלינג. תודה לדובר צה"ל על העזרה בהעברת הנתונים.

גרסה קודמת ראתה אור באנגלית: *Israel Social Science Research*, V. 12, NO. 1, 1997, pp. 129–166. *Gender's Military Service in the Israeli Defence Forces*.

1 התגובות על הערותיו של הכהן מתבססות על סקירה של כל הכתבות שהופיעו בארבעת העיתונים היומיים: ידיעות אחרונות, מעריב, הארץ וג'רוזלס פוסט, בין 26 בינואר ל־31 במארס 1995, כמו גם בתוכניות בוקר נבחרות ברדיו בשבועות שלאחר הפרשה. רק מובאות ישירות מאוזכרות בציון המקור.

2 לא בכל התגובות נמתחת ביקורת על הכהן. חברי הכנסת החודרים, בדומה לעיתונות החרדית, שיבחו את הכהן, ובמיוחד את הערותיו על פריצותן של החיילות ואינחיצותן, הערות שחיקו את התנגדותם של אותם גופים לשירות חובה לנשים.

אני מבטיח לכם, צמח במרכז הקונסנזוס הצבאי. שנים על גבי שנים שבהן קיבל החלטות תוך כדי התייעצות על גברים בלבד, בעוד הנשים מגישות להם קפה ברוך בשעת ליל מאוחרת, עשו לו את זה. שנים על גבי שנים בחברה שבה הגברים מהווים מאה אחוז מהמעמד השליט הפכו אותו ואת שכמותו למי שחושב שיש שני סוגים של נשים: אמהות חזונות. אל"מ הכהן הוא רק קורבן של הדרך שבה מנוהלת מחלקת כוח אדם בצה"ל, שמאיישת חיילות בתפקידי משנה, ושל הערכים שהיא מפיצה כתוצאה מכך.

כשבוע אחרי פרוץ הסערה נגזזה פרשת הכהן כפריט חדשותי, מלבד אזכור אקראי פה ושם. הסוגיות שהעלתה סולקו מסדר היום הציבורי. ההזדמנות לדיון ציבורי רציני על אופיו הממוגרד של הצבא, על הזהות בין גבריות לצבאיות ועל השפעת הצבא על היחסים בין נשים לגברים בחברה, לא מומשה.

פרשת הכהן מדגישה את ההיבט הפרדוקסלי בשירות הצבאי של נשים בישראל. באומה המתגאה שהיא המדינה היחידה בעולם, שבה נשים מגויסות בדיוק כמו גברים – דבר העשוי לכאורה לסמל שוויון בין המינים – הצבא מתגלה כאחד הכוחות המרכזיים בהבניית שלטון הגברים בחברה ובשעתוקו. המוסד שנועד להיות סמל ומופת לשותפותן של נשים בקולקטיב הלאומי, אינו אלא סוכן התורם לדחיקתן לשוליים. פרדוקס נוסף הוא שעל אף שאחוז ניכר מהנשים המגויסות מבצעות מגוון תפקידים חשובים, אחראיים ורגישים, שירותן הצבאי נתפס בעיני רבים כמשני או אף שולי וחניף.³ פרדוקסים אלה הם היסוד לאותם אילוצים מבניים, לחצים פנימיים ופה ושם שיבושים, אשר מהווים גם פוטנציאל לשינוי.

המסגרת התיאורטית

הדינמיקה של יחסי המגדר מהווה כוח מרכזי בהבניית הצבא, הן ביצירת המבנים הצבאיים מבחינה היסטורית והן מבחינת המדיניות והפרקטיקות בזמננו. המגדר אינו תכונה שהפרט מביא עמו לצבא מבחוף. להפך, הוא טבוע בעצם ההיגיון של הצבא. אם לאמץ את טענתה של קונל בנוגע למעמדו של הצבא (Connell 1990, 519), "עלינו להעריך את [הצבא] מלכתחילה כדבר התופס מקום ייחודי במסגרת היחסים המגדריים, שתולדותיו עוצבו על ידי דינמיקה של מגדר". במלים אחרות, מבחינה היסטורית הצבא מתפתח בתוך הקשר של מערכת קיימת של יחסים ממוגדרים. "לכל [צבא] אמפירי [ממשי] יש 'משטר מגדרי' (gender regime) הניתן להגדרה, שהוא תוצר של המאבקים החברתיים, וקשור לסדר מגדרי רחב יותר בחברה, אם כי אינו השתקפות פשוטה שלו" (שם, 523). המשטר המגדרי מתייחס לדרכי ארגון ממוסדות, היוצרות אי-שוויון בעמדות שתופסים גברים ונשים, וכן לאינטראקציות ביניהם, כפי שהן מובנות על ידי יחסי מגדר ממוסדים. המשטר המגדרי או משחק הכוחות של היחסים הממוגדרים בתוך מוסד, כפי שנוצר בהיסטוריה, ניתן לניתוח על ידי עריכת אינוונטר מבני (שם). המיון של קונל כולל שלושה מבנים: חלוקת עבודה ממוגדרת, מבנה כוח ממוגדר ומבנה ממוגדר של קשרים רגשיים (Cathexis) (שם, 526). הניתוח בעבודה הנוכחית מתמקד יותר בשני המבנים הראשונים. ההבניה המגדרית של קשרים רגשיים היא סוגיה חשובה לניתוח המשטר המגדרי בצבא, הראויה לעיון נפרד (ראו ששון-לוי 1997).

הטיעון העיקרי במאמר זה הוא כי המשטר המגדרי של הצבא הישראלי, המבוסס על חלוקת עבודה ועל מבנה כוח ממוגדרים, מקיים ומנציח את התפקיד שיועד לנשים כדבר מובן מאליה – להיות "עזר שכנגד". כמבנה כוח וכאחד מסוכני הארגון החשובים של יחסי הכוח בין המגדרים, הצבא מעצים את ההבדלים המגדריים ולאחר מכן משתמש בהם, כדי להצדיק הן את הבנייתם מלכתחילה והן את קיומו הנמשך של אי-השוויון בין המינים (Acker 1990; Lorber 1994).

הצבא מעניק יתרון לגברים יהודים בצבירת מה שבורדייה מכנה צורות "הון" או משאבים בעלי ערך (Bourdieu 1991). יתרונות אלה של הון חברתי (סוגים שונים של קשרים חברתיים עם "אחרים משמעותיים", שערכם רב) והון סמלי (יוקרה, כבוד ותהילה) מסייעים אחר כך בצבירת יתרונות נוספים בחיים האזרחיים. ההון שצוברות הנשים בשירותן הצבאי מעניק להן הרבה פחות יתרונות בחייהן האזרחיים, הן בשל אופיו של ההון שהן יכולות לצבור והן מפאת השער המופחת שבו הוא מומר בוירה האזרחית. המאמר מנתח את התהליכים והפרקטיקות החברתיים המבנים את אי-השוויון בין המינים בצה"ל, את השלכותיהם של תהליכים אלה בשעתוק אי-השוויון בין המינים בחיים האזרחיים וכן את דרכי ההתנגדות להם. הוא מזהה את "המערך" (apparatus) הצבאי או את המבנים, התהליכים, האידיאולוגיה והסמלים היוצרים ומשמרים את המשטר הממוגדר בצבא, והתומכים בסדר

3 אני מודה לעמיתותיי חנה הרצוג ורבקה ברייטסוף על שהעירו את תשומת לבי להיבטים הפרדוקסליים.

החברתי הממוגדר של החיים האזרחיים. זאת משום, שהמגדור מחולל את פעולתו באמצעות כמה תהליכי גומלין, שאותם זיהתה אקר (Acker 1990), ובכללם הבניה של חלוקות על פי קווי מגדר; הבניה של סמלים ודימויים המסבירים, מבטאים ומחזקים את החלוקות הללו; הבניה של תגובות הגומלין בין נשים לגברים בחיי יומיום, לרבות אותם דפוסי שליטה והכפפה, היוצרים את המשמעויות הממוגדרות ואת המבנה הממוגדר ומשעתקים אותם. החלוקות וההבחנות שהובנו מספקות לאחר מכן את ההצדקות לקיומן הנמשך.

חשיבותו של הצבא ליצירת המגדור

חשיבותו של הצבא לפרקטיקה של המגדור ולהמשך קיומם של יחסי כוח ממוגדרים בצבא ובאזרחות נובעת מהשפעתו החודרת לכל פינה בחברה הישראלית; מהחשיבות הסמלית של השירות צבאי לגבי אזרחות בחברה האזרחית ומהעובדה, שגברים ונשים כאחד מגויסים לצבא. ישראל היא המדינה היחידה שהנהיגה שירות צבאי חובה לגברים ולנשים כאחד.⁴ ב-1999 גויסו 62% מהנשים בגיל 18, לעומת 80% מהגברים (Harel 1999).⁵ מאחר שנשים משרתות פחות משנתיים וגברים שלוש שנים, הן מהוות רק 32% מהחיילים בשירות חובה. בקרב אנשי הקבע שיעור הנשים הוא 13% (ליברמן 1995, 14).

השפעתו של הצבא על החברה הישראלית

הזיהוי החזק של הצבא עם המדינה מעניק לצבא, בכל מקום, מידת השפעה וחכיות יתר, שרק מוסדות חברתיים מעטים נהנים מהן (Enloe 1983). חוקרים בישראל כבר הצביעו על עומק המעורבות הצבאית בכל מגווי החברה ועל המעמד המיוחד של הצבא באתוס הלאומי.⁶ הצבא שימש אמצעי מרכזי לבינוי האומה, ואין כמעט תחום בחיים האזרחיים שידרו לא הגיעה אליו והותירה את טביעת אצבעותיה.

התעשייה הצבאית היא המעסיק הגדול ביותר במדינה. עד שלהי שנות השמונים קיבלו כרבע מכוח העבודה בישראל את משכורתם מהמגזר הביטחוני, אבל בשנים האחרונות פחת שיעורם בעקבות קיצוצים. בדומה לכך, עד תחילת שנות התשעים הוצא כרבע מהתקציב הלאומי על ביטחון (קימרלינג 1993), אבל ב-1996 ירד שיעור תקציב הביטחון לכדי 16% מהתקציב הלאומי.

מערכת היחסים הקרובה בין הצבא לחברה האזרחית משתקפת בתיאורים הפופולריים של ישראל כ"אומה במדים" (Horowitz and Lissak 1989, 4) או בתיאור הצבא כ"צבא העם". ביטויים אלה, המתייחסים לעובדה שהצבא נשען רובו ככולו על מערך המילואים, מטמיעים לתוכם את המיתוס שלפיו כל אזרח הוא גם חייל, ושהכל חולקים את מעמסת השירות – מיתוס הממלא תפקיד חשוב במתן לגיטימציה למרכזיות הצבא בחברה הישראלית (Ben-Eliezer 1995). מיתוס זה מסתיר את העובדה, שנשים אינן משרתות במילואים ושערכים (למעט יוצאים מן הכלל) כלל אינם משרתים בצבא.

4 לסקירה של תולדות הנשים בצבא ראו בלום (Bloom 1982); לדיון בשירות חובה לנשים ראו ברקוביץ בדפוס. הביבליוגרפיה הנרחבת על הצבא הישראלי מכירה רק לעתים נדירות בנוכחות הנשים, תוך אזכור העובדה היוצאת מן הכלל שנשים מתגייסות לצבא, ומתעלמת כליל מסוגיית אי-השוויון בין המינים. לאור מספרם הגדול של מחקרים העוסקים בגברים בשירות צבאי, העובדה שרק קומץ מחקרים מטפלים בנשים אומרת דרשני. רוב המחקרים הללו משווים נשים המשרתות בצבא לנשים הנמנעות משירות או עורכים השוואות בין נשים בענפי השירות השונים; ראו Bar-Yosef and Paden-Eisenstark, 1977; Bloom and 1987; Eshkol et al. 1987; Bar-Yosef 1983. בקומץ כתבות פמיניסטיות כלולה הערכה ביקורתית של שירות נשים בצבא במסגרת הביקורת הכוללת על אי-השוויון בין המינים בישראל: בת-אורן 1975; Paden-Eisenstark 1977; Hazleton 1979; Rein 1979; Yuval Davis 1976; 1973. היזלטון וריין אינן ישראליות. דור חדש של חוקרות פמיניסטיות שמו את המגדר במרכז הניתוח שלהן. ראו Robbins 1994; Sharoni 1995; גירבי 1997; ששון-לוי 1997).

5 הנתונים אינם כוללים ערבים, שמבחינה חוקית כשירים לשירות, אך למעט גברים דרוזים ובדווים הם פטורים משירות בצבא. 26% מהנשים היהודיות קיבלו פטור אוטומטי על סמך הצהרה על אמונתן הדתית ומצפונן; 8% מהגברים היהודים פטורים משירות צבאי בשל התמסרותם ללימודי הדת (Harel 1998). פטור מטעמי דת נקבע עוד בעת ייסוד הצבא. הנשים מקבלות פטור אוטומטי עם הצהרתן על דתיותן, ואילו הגברים חייבים בראיות להרשמתם לשיבה תורנית.

6 לסקירת ספרות זו ראו Ben-Eliezer 1995, הערות 5 ו-7; קימרלינג 1993, 124. מדוח שנערך לאחרונה עולה, כי פחות ממחצית הגברים בגיל גיוס אכן משרתים במילואים.

קימרינג, המייצג את ההשקפה הביקורתית יותר על יחסי צבא-אזרחות בישראל, מאפיין יחסים אלה כ"מיליטריזם אזרחי", באותו מובן ש"המיליטריזם חודר גם מבחינה מבנית וגם מבחינה תרבותית אל הלך הרוח (state of mind) הקולקטיבי" (קימרינג 1993, 129) והופך לחלק מהמציאות היומיומית המובנת מאליה של חיי היומיום. "תמצית המיליטריזם האזרחי היא ששיקולים צבאיים ושיקולים המוגדרים כ'ביטחון לאומי' יהיו כמעט תמיד בעלי עדיפות, ומקומם בסולם הקדימויות יהיה גבוה מזה של שיקולים פוליטיים, כלכליים או אידיאולוגיים. והם יהיו חלק מן העקרונות המארגנים של הקולקטיב" (שם).

מנקודת מבט העוסקת במגדר יש להוסיף, כי מיליטריזם הנו מושג ממוגדר. גברים בלבד מגדירים מהם "שיקולי ביטחון לאומי". יתר על כן, חלק מההנחות המובנות מאליהן של המיליטריזם האזרחי רואות בגברים מגנים ובנשים – מי שזקוקות להגנתם. כמו כן כוללות הנחות אלו את האמונה, כי לגברים בלבד יש ההכשרה והניסיון (אם לא היכולת המולדת) הדרושים לקבלת החלטות, המעצבות את מדיניותו ואת מנהיגו של הצבא. אמנם, לא כל גבר יכול להנהיג את הצבא, אבל גברים בלבד רשאים ומסוגלים להנהיגו. לנשים יש אמנם הזכות ואפילו החובה לשרת, אבל הן אינן משרתות בצבא כשוות מעמד ובמובן זה אין להן שייכות מלאה; או אולי, הואיל וכנשים אין להן שייכות מלאה, הן אינן יכולות לשרת בצבא כשוות ערך.

משמעותו הסמלית של השירות הצבאי לאזרחות

השירות הצבאי עמוס במשמעויות סמליות; הוא מושווה לשירות למען הקולקטיב היהודי, וככזה הוא מובנה בתור בסיס לזכות לאזרחות מלאה במדינה היהודית, וכפי שנראה להלן, במובן מסוים גם לזכות להיחשב לאדם נורמלי. חשיבות השירות הצבאי כ"הליך מפתח לאישור אזרחות" (ברקוביץ בדפוס) משתקפת בז'אנר של כתבות עיתונאיות על אודות צעירים וצעירות, שלאחר שקיבלו פטור משירות צבאי בשל מגבלה אישית כלשהי, הם נאבקים בצבא על מנת שיקבלם לשורותיו:

ט', בת שמונה-עשרה, נאבקת להתגייס לצבא. הבעיה היא עניין של גובה... גובהה 1.27 מ', כך שהיא נמוכה ב-13 ס"מ מדרישת המינימום של צה"ל. "אני חולמת לשרת בצבא", אמרה ט'. "אני רוצה להיות כמו כולם".

במקרה אחר צה"ל אמר לא, אבל מ', ירושלמית אינטליגנטית להפליא, בת עשרים, הסובלת מנכות חמורה – מסרבת לקבל זאת. היא מתכננת לערער על סירובה של הצבא, לקבלה לשירות צבאי בהתנדבות... "רציתי לשרת כמותם [עמיתיה ללימודים]; אני לא חושבת שאציל את העולם, אבל כל הישראלים משרתים בצבא, והשירות בצבא משפיע על החיים אחר כך", אמרה (Collins 1995, 12)

בראיון עם נתן שרנסקי ערב הקמת מפלגתו, הוא מנה את הגורמים המקנים לו זכות להיחשב לישראלי אמיתי:

אני ישראלי מאה אחוז. אני עושה מילואים, משלם יותר מ-40% מס הכנסה, הסתבכתי לגמרי עם הקבלן, אני מחזיר שתי משכנתאות וגנבו לי את האוטו. איך אפשר להיות יותר ישראלי מזה? (גלילי 1995, חלק ב', 2).

שרנסקי עלה לישראל בגיל מבוגר יחסית, ולפיכך קיבל פטור משירות חובה. למרות זאת, שירות המילואים שלו עומד בראש הרשימה של גורמי הזכאות, המתירים לו להיחשב לישראלי. נשים אינן משרתות במערך המילואים, כך שגם אם הן משלמות 40% מס הכנסה, מחזירות שתי משכנתאות והמכונית שלהן נגבת – במובנים של זכות הן עדיין פחות ישראליות ממנו. השיח הקושר בין שירות צבאי לזכאות מודגש בדבר הממשלה לרגל יום האשה הבינלאומי, ב-8 במארס 1992:

הממשלה מציינת במיוחד כי נשות ישראל, נשות העם היהודי, מילאו תמיד תפקיד חשוב בכל מערכות החימה, הגבורה והבניה של עם ישראל ומדינת ישראל, על כן, מן הראוי שהנשים תמלאנה תפקיד חשוב יותר בחיים הציבוריים של המדינה.

גברים ונשים כאחד מגויסים לצבא

העובדה שנשים מגויסות לשירות חובה כמו גברים, הופכת את הצבא למקום חשוב להפעלה ולשעתוק של יחסי המגדר. הרחק מהבית, גם לנשים יש הזדמנות להתנסות באפשרות של זהויות אלטרנטיביות מבין הדגמים הנשיים הרבים בצבא. לנשים אחדות, במיוחד אלה המשרתות בתפקידים לא מסורתיים, הצבא נותן הזדמנות להשתחרר ממגבלות "הנשיות הישראלית" (ששון-לוי 1997, 24): "ייתכן שהצבא

מאפשר לחיילת 'הקרביית' להתנסות בתפקיד הסוררת, החופשית, החצופה, העצמאית, אולי אף הגברית". אלא שחיילות אלה, כפי שמצאה ששון-לוי, משלמות מחיר על החירות וההעצמה שנפלו לידיהן. הן מזדהות עם גברים ומאמצות עמדה מזלזלת כלפי נשים אחרות. ניתן לראות נשים אלה כמתמקחות עם הפטריארכיות (Kandiyoti 1988), והעסקה הפטריארכית היא שנשים משלמות מחיר על ההעצמה והביטחון העצמי שבהם זכו, בכך שהן נעשות לשונאות נשים, כפי שמציינת ששון-לוי.

הצבא כטקס בגרות לגברים

השפעתו הנבדלת של הצבא על גברים ונשים מתחילה עוד זמן רב קודם לגיוס. ניתן לומר שבמובן מוחשי מאוד היא מתחילה מרגע הלידה. החברה שולחת לנערים ולנערות מסרים נבדלים באשר לזהותם בצבא ומשמעות השירות הצבאי כטקס הכניסה לחייהם הבוגרים. עבור גברים, ובמידה פחותה עבור נשים, השירות הצבאי מציין אירוע מרכזי בחיים. אצל האשה, הגדרה זו תואמת יותר את נישואיה. כפי שמציינת מזלי (Mazali 1993), לעתים קרובות מנחמים ילד קטן שנפל ושרט את ברכו במלים "עד הצבא זה יעבור"; בעוד שלילדות קטנות אומרים לרוב "עד החתונה זה יעבור". מזלי מסבירה, כשהיא מדברת על ילידה שלה:

אני אתחיל בנועה [בת החמש וחצי]. איני חושבת על הגיוס שלה מרגע שנולדה. זה לא קיים כל הזמן מאחורי כל נגיעה שלי איתה. היא בת. היא לא הולכת לסכן את החיים שלה בשירות צבאי. כשאני חושבת על גיוס אפשרי שלה בעתיד אני יכולה להרשות לעצמי אכזבה רוחה. והאנחה שאיני [ההדגשה במקור] יכולה להרשות לעצמי מהרגע שילדתי בנים, היא דבר שבנים אלה גדלים איתו. ההבדל הזה הוא חלק חשוב מהאופן שאני והחברה שלי מבינים את המושג "בת" ו"בן" ו"אשה" ו"גבר".

הבדל זה מהווה גם חלק חשוב מהאופן שבו מתייחסים לבנים ולבנות, למן הילדות המוקדמת ועד לגיוסם לצבא. חוקרים הצביעו על תפקידו של הצבא כטקס מעבר לחברות מלאה בחברה הישראלית (Aronoff 1989; Lieblich 1989), אולם התעלמו מההיבט המגדרי, הקיים בקשר שבין הצבא לאזרחות. בן-ארי ודָרְדָשְׁטִי (Ben-Ari and Dardashti 1998) מנתחים את השירות הצבאי של בנים כסדרת טקסי מעבר לגבריות. מזלי (Mazali 1993) משווה את חוויית השירות הצבאי של הגבר לטקס קבלה אל השבט, שבמרכזו איוו התנסות הכרוכה בסכנת חיים, אשר דורשת מן הנער העומד במבחן להפגין תושייה, כוח, חוסן וכיוצא באלה תכונות למופת.⁷

מגיל צעיר מאוד, [החברה] משדרת לילד הבן/הזכר מסר מורכב. ראשית כל, השירות [הצבאי] נוכח תמיד. למן הרגע הראשון. כל דבר באופן שבו מגדלים אותו מתייחס לשלב עתידי זה. והגברים הבוגרים בסביבתו – האב, הדודים, הסבים – מעודדים אותו ובה-בעת מאיימים אליו: "הצבא יעשה ממך גבר". הם מוציאים את הנער הצעיר מחוג המבוגרים, מעוררים בו ציפיות וסקרנות יחד עם תחושת נחיתות. הצעיר יוכל להשתייך רק באמצעות שירותו הצבאי.

גבריות ונשיות הם מושגים הנובעים מן היחסים שביניהם, ומשמעותם טמונה בזיקתם זה לזה כתחום חברתי וכניגוד תרבותי. זכרים נעשים גברים בכך שהם שונים מנקבות. הם נעשים חיילים אמיתיים בכך שהם שונים מחיילות. בדברי הנשים שהובאו לעיל נוטלים ביטויי הפחד חלק ביצירת הגבריות: ביטויי רגש של נשים מדגישים את היעדרם של ביטויי רגש אצל גברים. פחד הנשים מדגישים את חוסר הפחד של גברים.

נשים בישראל – אמהות, בנות זוג ואחרות – ממלאות גם הן תפקיד שהיה אופייני לטקסי חניכה: הנשים מספקות כלי מוסכם ולגיטימי לביטויי פחד, להקלה רגשית. כשהן בוכות הן מעצימות את האמת הקשה של הטקס ומוסיפות למשמעותו חלק חשוב. בניגוד לרושם שעלול להיווצר, המעותיהן ועקות המחאה שלהן אינן קוראות תיגר על טקס זה אלא מהוות חלק אינטגרלי ממנו (שם).

בעוד שאצל גברים השירות הצבאי משמעותו גבריות, הרי אצל נשים הקשר בין צבא לזהות מינית מורכב יותר ומלא סתירות. אצל גברים ההישג הצבאי מעצים את הגבריות, אצל נשים בעמדות יוקרה בצבא הוא כרוך בדחיית הנשיות (ששון-לוי 1997). הצבא מעצים את הסתירה בין נשיות להישגים על ידי קישור ההישגים עם פעולות שעושים גברים.

7 הצגה בתקשורת של חיילים בוכים על יד קברי חבריהם שנפלו, מרמזת על שינויים בהגדרת הגבריות הנורמטיבית.

תהליכי השילוב הממוגדרים

הצבא מגביר את השונות בין המינים באמצעות תהליכי הכללה והדרה המבוססים על מגדר, וכך תורם לאי-שוויון מגדרי (Yuval-Davis 1985, 649). המגדר נמנה עם הסממנים החשובים והנפוצים ביותר להבחנה בין קטגוריות של בני אדם בצבא. למעשה ההבחנות בין המגדרים מופעלות זמן רב לפי שנערים ונערות מגיעים לגיל גיוס חובה, והן ממשיכות להיות תקפות במשך כל מסלול חייהם. במסגרת הצבא זכות הנשים ליחס כה שונה מהיחס שמקבלים גברים, עד שניתן לומר שבני שני המינים, ברובם הגדול, חווים צבא שונה לגמרי.

בנים ובנות שהלכו לאותם בתי ספר, שלמדו באותן כיתות ועמדו באותן בחינות, מגויסים על סמך קריטריונים שונים, עוברים לקראת הגיוס מסלולי הכנה, מבדקים ונהלים שונים, והם מסווגים, ממוינים ומוצבים על ידי יחידות ארגוניות שונות, הפועלות על פי קריטריונים שונים. למעט קומץ יוצאים מן הכלל הם עוברים הכשרה צבאית שונה ונפרדת, משרתים בתפקידים שונים ולמשך פרקי זמן שונים. עד לאחרונה הם היו כפופים לכללי התנהגות שונים ולמערכות פיקוד שונות. הסמכויות מחולקות באופן ממוגדר, כשלבגברים הבכורה על עמדות הכוח הגבוהות. גברים יוזמים את החלוקות האלה ושולטים בהן, בעוד שנשים משתתפות רק לעתים נדירות בפרוימים שבהם מתקבלות החלטות המשפיעות על חייהם הנשית. באמצעות מערכת מורכבת של חלוקות והבחנות ממוגדרות, מעצים הצבא את חשיבות המגדר בחיי היומיום וכן מבנה ומחוק את הבדלי המגדרים, המעניקים בתורם לגיטימציה לאי-השוויון בין המינים.

הבחנות בחוק

מאז ראשית שנות החמישים ועד אמצע שנות השבעים העצימה מדיניות הצבא את ההבדלים המגדריים מעבר למגבלות, שהוגדרו בחוק שירות הביטחון 1949. הבסיס החוקי להבחנות בין המינים במסגרת הצבא התפתח בהקשר של שיח דיסציפלינרי, ששילם מס שפתיים ביחס לשוויון בין המינים, אבל העניק חשיבות ראשונה במעלה ל"ביטחון הלאומי". אחד התפקידים של השיח הביטחוני היה טשטוש מבנה השליטה של מערכת היחסים בין המגדרים, המהווה חלק מהמסטר הצבאי, וזאת על מנת להעניק לגיטימציה להשתלטות הגברית על הסמכות וליצור בנשים מחויבות מוסרית להיענות להשאתן מחוץ למגננוני השליטה של אותה סמכות.

הביטחון הלאומי הוגדר באופן רחב והוכללו בו פעולות לא צבאיות, שמטרתן היתה להפוך אוכלוסייה אתנית לאומה ולבנות ישראלי חדש (למשל, Ben-Eliezer 1995). בן-גוריון, אדריכל המדינה, טען כי הביטחון הלאומי לא ניתן להשגה באמצעות כוח צבאי בלבד; נחוץ להקים ולפתח יישובים חדשים המושתתים על חקלאות, במיוחד לאורך הגבולות. דרוש גם שיעור ילודה גבוה, כדי לספק חיילים לעם היהודי. תפיסה זו הקצתה לנשים תפקיד חשוב בתור חקלאיות, אמהות, רעיות ומגנות על גבולות היישובים (ברקוביץ בדפוס). הגדרה רחבה זו של מושג הביטחון הלאומי שילבה את הנשים והגברים כאחד במשימה המקודשת של הגנה על המדינה בשם השוויון בין המינים, ובה בעת הקצתה להם תפקידים שונים, גם זאת בשם הביטחון הלאומי (הרצוג 1998).⁸ גברים ונשים כאחד חלקו את מעמסת ההגנה על המדינה, אבל כל אחד מהם קיבל תפקיד שונה במסגרת המשימה.

לטענת בן-גוריון, כפי שהשתקפה בחוק, האזרחים – גברים ונשים כאחד, תורמים לביטחון האומה באמצעות חובת השירות בצבא. ברם, כישויות ביולוגיות – תרומותיהם שונות. הנשים, כתוספת, תורמות לביטחון האומה באמצעות לידת ילדים וגידול המשפחה; ולידו של בן-גוריון, אל לו לצבא להפריע לתפקיד חשוב זה, שהגברים אינם מסוגלים למלאו.⁹

כך נכללו הנשים במשימה הביטחונית בתור אמהות, רעיות, עובדות, מתנדבות ומגנות על הגבולות. תפקיד האשה בגידול הילדים הוצע כהמשך טבעי ללידה. הנשים תרמו לביטחון על ידי השארות עם

8 קימרלינג (1993, 129-130) מציין, כי כלליות המושג "ביטחון לאומי" מאפשרת לעשותו כוללני מאוד. אנו מציינים כאן, כי כלליותו של המושג אפשרה לבן-גוריון לכלול את תפקידי הנשים ביישובי הספר במסגרת ההשתתפות במשימת ההגנה.

9 ההבניה החברתית של אמהות כשירות לאומי והקונסנווס הלאומי בנושא זה מנוצלים על ידי ארגוני נשים בבסיס לתביעותיהן. ב-1994 העבירה הכנסת חוק שהציע חבר הכנסת שלום מסיעת הליכוד, שנועד להגדיל את הקצבה של אמהות בחופשת לידה מ-75% ל-100% משכר הברוטו שלהן, כדי להשוותה לפיצי שמוקבלים גברים על שירות מילואים. חבר הכנסת שלום טען, כי חוק זה מייצג צעד נוסף בדרך הארוכה לשוויון מוחלט בין נשים לגברים (זרחיה 1994).

המשפחה והבטחת חזית הבית, ומבחינה זו הספירה הפרטית היתה לחלק מהספירה הציבורית. הנשים נזקקו לאימון הצבאי בראש ובראשונה לצורך הגנה עצמית. הגברים תרמו לביטחון על ידי עזיבת המשפחה, כדי לשמור על הקולקטיב ולהילחם באויב.

הסתירות והמתחים הטבעיים בתיזה של "שונות אבל שוות" לא נחשבו בעייתיים עד אמצע שנות התשעים. לטענת הרצוג (1998), תפיסה תרבותית זו מעצימה את חשיבות הנשים בספירה הפרטית. היא נותנת לנשים תחושה חזקה של שייכות ותרומה לקולקטיב ותורמת להסתרת "האפליה וההכפפה שביסוד חלוקת התפקידים המגדרית" (שם, 26).

חוק שירות הביטחון, שנחקק ב-1949 ותוקן פעמים אחדות, מגדיר את הפשירות לשירות חובה במונחים אוניברסליים: "אזרח או תושב קבע של מדינת ישראל". במלים אחרות, החוק מחייב את הצבא לגייס את כל האזרחים הכשירים (למעט יוצאים מן הכלל שיפורטו להלן). יתר על כן, החוק אינו מבחין בין גברים לנשים מבחינת התפקידים שהם יכולים למלא בצבא. סעיף בחוק, שאפשר לשר הביטחון בשנת 1951 לתקן תקנות שחטמו בפני נשים תפקידים קרביים ואחרים, בוטל בשנת 1987 מסיבות שאינן קשורות לנשים בצבא. ברם, ביטול זה לא השפיע על מדיניות הצבא, שהמשיך להגדיר תפקידים קרביים כסגורים בפני נשים.

החוק אכן מבחין בין גברים לנשים בכל הנוגע להיקף שירות החובה: משך שירות החובה, משך הכשירות לשירות מילואים והפטור משירות. כך קבוע בחוק: משך שירות החובה – 30 חודש לגברים ו-24 חודש לנשים (סעיפים 15–16 לחוק); משך הכשירות לשירות מילואים: עד גיל 54 לגברים ועד גיל 38 לנשים (סעיף 29 לחוק). יוצאים מכלל זה הם רופאי שיניים ורופאים, שלגביהם אין מבחינים בין המינים בכל הנוגע לגיל המרבי לגיוס ולשירות המילואים כאחד; פטור משירות: נוסף על הפטור התקף לגבי גברים, נשים נשואות (מלבד רופאות) פטורות משירות חובה, אך לא משירות מילואים; נשים הרות ואמהות פטורות משירות חובה ומילואים כאחד (סעיף 39 לחוק). במלים אחרות, החוק מעניק לתפקיד הנשים במשפחה עדיפות על פני חובתן לשירות הצבאי. הואיל ורוב הנשים נישאות ויולדות ילדים, החוק מניח את היסודות למבנה שבו נשים מנועות מהמשך ההשתתפות בצבא, אלא כן אם בחרו בקריירה צבאית.

למרות שלוש הקטגוריות שלעיל, החוק מתיר לכל אדם (באישור שר הביטחון) שאינו חייב לשרת, להתנדב לשירות חובה, אף לפרק זמן ארוך ממשיך השירות הנקוב בחוק, או לשירות מילואים (סעיף 17). החובה לשרת תקופה נוספת תקפה ומחייבת גם אם האשה נישאת.

הבדלי המגדר המעוגנים בחוק ונוגעים למשך השירות העניקו לגיטימציה לפרשנות שנתן הצבא למנדט שלו כמערכת חברתית, המקדמת את הביטחון הלאומי ואינה כפופה לחוקים, המחייבים שוויון בין המינים.¹⁰ פרשנות זו היתה עד לפני זמן לא רב נורמטיבית ומובנת מאליה, והיא נבעה מההנחה, שהטיפול הקטגורי שלן זוכות הנשים והרחקתן של נשים נשואות ממסגרת הצבא הם תוצאה הכרחית ממחויבותן של צה"ל להגנת המדינה; לפיכך, אין להכפיפם לאותן נורמות של שוויון אשר מגורים אחרים בחברה כפופים להן. הנחה זו זכתה לכיטוי אופייני באחת משיבות הוועדה למעמד האשה בכנסת (פרוטוקול 1994א, 3):

אני חושבת שהעניין להשגת שוויון איננו צריך להתרכז בצה"ל. אני מתכוונת להפעיל את כל כוחי להגיע לשכר שווה, ובוה יימדד השוויון שלנו בחברה, ולא בעובדה שצה"ל מקדם שוויון או לא. אני לא רואה את זה כשווה ערך לא לתחומי העבודה, לא לדיני אישות לא בכל התחומים האחרים. צה"ל לא מחויב למדינת ישראל ולנשים בישראל לקבל את השוויון. צה"ל מופקד על בטחון ישראל ועל לחממה. בעת שלום, אהיה בין הבודדות שמתנגדות לשירות חובה של נשים בצבא. בעניין קידום השוויון בואו נרכז את כל הכוחות ונכניס אותו לחברה בדלת הפתוחה והאמיתית שלו.

ההבחנה בחוק בין המינים לגבי משך השירות מספקת לצבא תמריץ שלילי נוסף, שלא להתייחס לנשים באופן שווה. במקום שבו לא מבחין החוק בין המינים, כמו בסוג השירות, ממסד הצבא חלוקת עבודה מובדלת ונוקשה (ראו הפרק הבא); במקום שבו מתייחס החוק לגברים ולנשים באופן שווה, יחסם של תקנות הצבא ונהליו שונה.¹¹ כך, למשל, אף שהחוק אינו מוציא נשים מכלל המשרתים

10 חוק שוויון ההזדמנויות בעבודה (1988) אינו מכסה את היחסים בין חייל לצבא, מאחר שאינו מכיר ביחסים אלה כיחסי עובד-מעביד (בני-ישראל 1989, 390).

11 בעיקרון, גברים ונשים מקבלים שכר שווה עבור עבודה שווה, המבוצעת בנסיבות שוות: המדיניות הנוגעת להקצאת מגוון הטבות מושפעת מהבדלי מגדר. כך, למשל, חיילי קבע המשרתים ביחידות קרביות מקבלים מענק, שאותו הם ממשיכים לקבל גם כשהם עוברים ליחידות לא קרביות. ביחידות קרביות משרתות פחות

במערך המילואאים, גם אם הן נשואות, ולמעשה הן כשירות לשירות מילואאים עד גיל 38, הרי בפועל מספר הנקראות לשירות מילואאים הוא זניח. בתחילת שנות השמונים, בתגובה להפגנות של צעירות שנקראו למילואאים ומחו על שלא כל הנשים הכשירות נקראו למילואאים, הפחית הצבא את הגיל המרבי לשירות מילואאים מ-29 ל-24. במקום שהצבא ירחיב את חובת שירות המילואאים ויחיל אותה על כלל הנשים, ובכך ייקנע ממדיניות גיוס שונה לגבי הנשים שהוא נזקק להן – בחר הצבא לצמצם למינימום את שילוב הנשים במערך המילואאים. למעשה, מלבד קומץ יוצאות מן הכלל, נשים לא נקראות לשירות מילואאים.

יתר על כן, במקום שבו התייחס החוק לנשים ולגברים באופן שונה, הגדיל הצבא את הפער: למשל, בעוד שהחוק קובע 30 חודשי שירות לגברים ו-24 חודשי שירות לנשים, הגברים משרתים למעשה 36 חודשים (כאשר שירותם בששת החודשים הנוספים הוא בשכר מלא). ב-1992 הופחת שירות החובה לנשים מ-24 ל-22 חודשים, ב-1993 צומצם שוב ל-21 חודשים, ובתחילת 1994 – לפחות מ-21 חודשים (פרוטוקול 1994א, 4). למעשה, כשליש מהנשים משרתות פחות מ-20 חודשים.

שינויים אלה במדיניות כוח האדם של הצבא הואצו כתוצאה משילוב של כמה גורמים: ראשית, עורף מגויסים הנובע מהגידול המשמעותי בהיקף מחזורי הגיוס של בני 18 משלהי שנות השמונים ואילך;¹² שנית, הלחץ המופעל על הצבא להציג קיצוצים בתקציב, במגמה להפכו ל"קטן וחכם"; שלישית, לחץ ציבורי חזק להמשיך בגיוס כולל של גברים ולא להחיל שירות דיפרנציאלי. במסגרת מערכת לחצים כגון זו ולאור העדפת גברים, הנשים הן הקטגוריה החלשה והפגיעה ביותר.¹³ נקטת מדיניות המפחיתה את משך השירות של נשים עברה בלי תגובה ציבורית מיוחדת. בוועדה למעמד האשה בכנסת הביעו המשתתפות את דאגתן באוזני קציני אכ"א בציינן, שהצמצום הצפוי יפגע בהזדמנויות שיש לנשים בצבא.

השירות הצבאי הקצר יותר של נשים ושחרורן משירות המילואאים מוזכרים שוב ושוב בתור אבן בוחן ליחסו השונה של הצבא כלפיהן. כך למשל, במסמכי ההגנה שהגיש חיל האוויר לבית המשפט הגבוה לצדק בתיק אליס מילר¹⁴ נגד שר הביטחון (בג"ץ 1995), לא נימק חיל האוויר את סירובו להניח למילר להשתתף במבדקים לקורס טיס בטיעון כי לנשים בתור נשים אין הכישורים הדרושים להפוך לטייסות, אלא בכך שמשך שירותן הקצר עושה את ההשקעה בהכשרתן לבלתי כלכלית. הקיצוץ הנוסף שבוצע לא מכבר במשך שירותן של נשים בצבא עושה שירות זה לבלתי כדאי עוד יותר לנוכח התשואה הפחותה על ההשקעה. שימור ההישיגים של העשור הקודם במונחים של שיתוף נשים באימונים ובהכשרה שיובילו למקצועות יוקרתיים יותר, המצריכים מיומנות רבה יותר, נעשה בעייתני. קורס בן שמונה חודשים, שבו הוכשרו נשים כטכנאיות אלקטרוניקה, היה אחד הראשונים שבוטל.

כפי שראינו, הוויכוח לכוד במעגל קסמים. הפרקטיקות המובנות והממוגדרות מגבילות את גמישות ההצבה של נשים בצבא. המגבלה, בתורה, מצמצמת את השימוש שהצבא יכול לעשות בנשים, ולנוכח הקיצוצים בתקציב מוליכה להצדקת קיצור שירותן הצבאי של נשים. השירות הקצר יותר של הנשים עושה את ההשקעה בהכשרתן לבלתי כדאית מבחינה כלכלית, דבר שמפחית עוד יותר את התועלת שניתן להפיק מהן. התוצאה הטופית היא ששירותן של נשים, או לפחות של מרביתן, מתחיל להיראות יותר ויותר כדבר שאפשר לוותר עליו.

נשים מגברים. בדומה לכך, תפקידים מסוימים המאוישים בעיקר על ידי גברים מקבלים מענק "סיכון". הצבא מטבסד מעת לעת הקמת דיור לאנשי קבע, ואף שהקצאת הדיור המסובסד הזה נעשית באמצעות הגרלה, קטגוריות כגון חיילים קרביים, מהנדסים ונכי צה"ל זוכות לקדימות.

12 הגידול היה תוצאה של שני גורמים דמוגרפיים. ראשית, הגידול במספר הנשים בגיל הפריור בשנים 1967-1976, בנותיהן של משפחות מהגרים מרובות ילדים שהגיעו לארץ בשנות החמישים. מספר הנשים בגיל הפריור הגיע שוב לשיא ב-1985, כך שבשנת 2003 יעמדו לרשות הצבא שוב מחזורי גיוס גדולים במיוחד (סבטלו 1992); שנית, ההגירה הגדולה מברית המועצות לשעבר שהגיעה לשיאה ב-1990-1991, ובתוך עשור הגדילה את אוכלוסיית ישראל ביותר מ-10%.

13 ב-1991 הוקמה ועדה בראשות אלוף (מיל') הרצל שפיר, על מנת להמליץ על קווים מנחים לטיפול בעורפי המתגייסים הצפויים בשנים הקרובות. תחילה לא מונחה אף אשה לוועדה, עד שקצינת ח"ן תת אלוף (מיל') עמירה דותן, מחתה על ה"טעות" וצורפה לוועדה. חסימת זירות של קביעת מדיניות בפני נשים, גם כשלטוניה הנדרונה בהן נגיעה ישירה לנשים, היא חלק מהמיליטריזם האזרחי הישראלי, הנתפס כמובן מאליה.

14 גב' מילר בת ה-23 נולדה בררם אפריקה, שם הוציאה רשיון טיס אזרחי והשלימה תואר בהנדסת תעופה וטרם שירותה הצבאי.

הבחנות מבניות: הגברים לצבא, הנשים לח"ן

כל הנשים שייכות פורמלית ל"חיל נשים", למרות שרק קומץ מהן משרתות במערך חיל הנשים עצמו. כמעט כל החיילות מוצבות ביחידות תפקודיות. אין בנמצא "חיל גברים" – כל החילות האחרים מזוהים על פי התפקידים שהם ממלאים. ראשי התיבות ח"ן מדגישים עוד יותר את ההבדל.

הח"ן נוסד ב-1949, כשמטרתו הראשונית היתה לסייע לצה"ל בגיוס הנשים ואחר כך בטיפול בבעיות כוח אדם, שנבעו מההבדלים המיוחסים לגברים ונשים.¹⁵ חיל הנשים נועד לשמש כלי לאכיפת המדיניות הצבאית, ולא לייצג נשים במוקדים שבהם נקבעת מדיניות הצבא. המדיניות המגוננת שהופעלה באמצעות יחידה נפרדת לנשים ספגה ביקורת גוברת במהלך השנים, בטענה שהיא נוגדת את האינטרסים של הנשים.

כך למשל, העובדה שלקצינת ח"ן לבדה היתה סמכות שיפוטית לגבי חיילת, בכל עניין משפטי, גם אם זו שירתה ביחידה שבראשה עמד מפקד, הבדילה את החיילת מעמיתה החייל והפחיתה את מידת השליטה של המפקד על החיילת ואת אחריותו כלפיה (Bloom 1991). אם חיילת איחרה לאימון וחייל איחר לאימון, היה נהוג שהחייל נשפט בפני מפקד היחידה, והחיילת נשפטה בפני קצינת ח"ן. מאחר שהמפקד או המפקדת לא היו רשאים להעניש ישירות, דרישותיהם של מפקדים מן החיילות היו מוגבלות עוד יותר. יתר על כן, אי-רצונו של הצבא ליישם כלפי נשים אמצעי ענישה זהים לאלה של הגברים בא לשמש הצדקה להצבות נבדלות לנשים ולגברים, כשאלו מצדן תורמות לחיזוק הדעה, כי נשים אינן נושאות בחלקה המלא של מעמסת השירות הצבאי.

רק לקראת סוף שנות התשעים התגבשה מדיניות של הגבלת התערבות חיל הנשים ל"עניינים רלוונטיים להבדלים שבין נשים לגברים": למשל, דברים הקשורים לרפואת נשים ולטיפול בהטרדות מיניות, בעיות הנובעות מטיפול לא-נכון בחיילות על רקע היותן נשים, או תחומים שבהם לחיל הנשים "יתרון יחסי" (בנימין 1996, 64).

השינוי במדיניות שיקף התגבשות של גישה חדשה בקרב קצינות חיל הנשים, שמטרתה לטשטש את המגדר בשירות החיילת, במיוחד כשהוא מגביל את סיכוייה לקידום. התרחקות דומה מהחקיקה המגוננת חלה בכוח העבודה האזרחי באמצע שנות השמונים, כאשר בוטלו האיסור על עבודת לילה של נשים והדרישה שנשים יפרשו מהעבודה בגיל מוקדם יותר מגברים.

בשנים האחרונות הועברו הסמכויות השיפוטיות בצבא הקבע מהח"ן אל מפקדיהן הישירים של הנשים, שבמרבית המקרים הם גברים. ב-1997 הורחבה המדיניות החדשה גם לצוערות. ראש אכ"א קיבל את המלצותיה של קצינת ח"ן ראשית להעביר תחומי אחריות שונים (כגון שיפוט, שיבוץ חיילות למגורים ולתורנויות) הנוגעים לחיילות בשירות החובה, מקצינת הח"ן אל המפקד הישיר. בוטל הדרג הפרוש עד דרגת פיקוד ובוטלו כל תפקידי קצינות חיל הנשים בדרגת סג"מ. אולם, התנגדותה של קצינת ח"ן ראשית לקיצור שירותן הצבאי של נשים לא נתקבלה. ביטוי נוסף למגמה החדשה הוא כוונת הצבא לשלב את הטירונות של רוב הבנים והבנות שאינם קרביים החל משנת אלפיים (רפפורט 1999).

נשים אינן נוטלות חלק בקביעת סדרי העדיפויות. לשום אשה אין דרגה גבוהה דיה להשתתף דרך קבע בישיבות המטכ"ל.¹⁶ כך, סגירת תפקידים בכירים בפני נשים מונעת מהן גם נטילת חלק בקביעת המדיניות הממסדת את מעמדם המשני בצבא. עד 1987 נשאה קצינת ח"ן ראשית דרגת אלוף משנה; רק אחרי לחץ ציבורי של ארגוני נשים וחברות כנסת הועלתה לדרגת תת אלוף, שהיא דרגה זוהה לדרגותיהם של קציני חיל ראשיים אחרים בצבא.

קצינת ח"ן ראשית כפופה לראש אכ"א, והיא יכולה ליעץ לרמטכ"ל בעניינים הנוגעים ספציפית

15 חיל הנשים הוקם במתכונת הדומה לזו של ATS, חיל הנשים של הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, וקצינותיו הראשונות היו קצינות לשעבר ב-ATS.

16 יו"ר, ח"כ נעמי חזן: "באיזו מידה את מעורבת כרגע בניסוח מדיניות [כוח האדם]?" קהנ"ר ישראלה אורון: "איני מעורבת".

יו"ר, ח"כ נעמי חזן: "האם מתייעצים אתך?"

קהנ"ר ישראלה אורון: "מדוי פעם בפעם בנושאים ספציפיים. הם אינם חייבים לעשות זאת, אין שום מנגנון שמצריך להתייעץ איתי". (מתוך פרוטוקול ישיבות ועדת המשנה של הכנסת לענייני נשים בכוחות הביטחון, 27 בפברואר 1996).

לנשים. למעשה, עד לפני זמן לא רב כמעט שלא נועצו בקצינת ח"ן ראשית בעניינים בעלי נגיעה לנשים. כך למשל, קצינת ח"ן ראשית לא שותפה בהחלטות לצמצם את השירות הצבאי לנשים מ-24 ל-22 ואחר כך ל-21 חודשים. בתגובה על השאלה האם חיל הנשים יכול להשפיע על הדרישות המוקדמות לאיוש תפקידים בכירים, ענתה קצינת ח"ן ראשית לשעבר, יהודית בן-נתן (פרוטוקול 1994, ב:19):

כן, הוא [חיל הנשים] יכול לשבת בישיבה בה מתקבלים החלטות ולהביע את עמדתו, אבל מה זה השפיע? יש רק קצינת ח"ן ראשית אחת. היא יושבת בחלק מדיוני המטה הכללי, כשדנים בנושא החיילת בצה"ל. אבל סדרי העדיפויות הם הנותנים את הטון. בעיה אמיתית יש לנו בשיתופנו בקבלת החלטות. מדברים פה על ועדת היגוי ליד קצינת ח"ן ראשית, תאמינו לי, רעיונות יש לנו, ואני עושה ועדות היגוי עם הקצינות שלי, ולפעמים גם עם נוספים ונוספות. לא זאת הבעיה. ועדות היגוי של לובי נשי צריכות להיות לא ליד קצינת ח"ן ראשית, אלא ליד ראש אכ"א וליד הרמטכ"ל, הם מפקדי הצבא. עדיין ההחלטות מתקבלות על ידי הגברים.

לקראת אמצע שנות השמונים ייסדה אל"מ (לימים תת אלוף) אמירה דותן ועדת היגוי של נשים בולטות מחוץ לצבא, כדי לתמוך במאבקה להרחיב את מספר התפקידים הפתוחים בפני נשים בשירות חובה. קצינות הח"ן הראשיות שבאו אחריה נדרשו להימנע ממעורבות כזו של "אנשים מהחוץ". הוועדה למעמד האשה בכנסת שנוסדה ב-1992, אפשרה מעורבות שכזו – על אפו וחמתו של הצבא.

בין אם בשל היעדר ההשפעה של חיל הנשים ובין אם בשל העובדה שמבחינה סמלית הוא מייצג את מעמדן השולי של נשים, קצינות המשרתות ב"צבא הגברים"¹⁷ נטו מאז ומתמיד לראות בחיל הנשים מכשלה בדרך שילובן של הנשים בצבא, והעדיפו להתרחק מעליו. התחרות העזה בין הנשים על ההזדמנויות המוגבלות הפתוחות בפניהן בדרגים הבכירים, סיכלה כל התארגנות שלהן להצגת תביעותיהן מחוץ למסגרת הח"ן.

זכויות היתר וההון הסמלי של הגברים, חלוקת העבודה הממוגדרת

הון סמלי (יוקרה, כבוד ותהילה) נצבר בצבא באמצעות הדרגה וסוג השירות. לקצינים הון סמלי רב יותר מאשר לחיילים מן השורה, ולקצינים קרביים הון סמלי גדול יותר מאשר לקצינים ביחידות לא קרביות. יתרה מכך, חיילים המשרתים ביחידות עילית נהנים מיוקרה רבה יותר מאשר חיילים ביחידות קרביות אחרות. במקביל להיררכיה של יוקרה קיימת היררכיה של מידת הגבריות (Connell, 1995).

חייל קרבי אמיץ, קשוח ומקריב את עצמו, מגלם בצבא את הגבריות ההגמונית. רק פעילויות המוגדרות כ"קרביות" משוות לעושיהן גבורה ותהילה, ומעניקות להם זכאות גדולה משל אחרים, לרבות חיילים אחרים. כך למשל, בסקר שבדק עמדות פוליטיות וחברתיות בקרב מדגם מייצג של נוער יהודי בגילים 15–18 (מכון ון ליר בירושלים, 1987, 18), התבקשו הנשאלים להתייחס לרשימה של 14 קבוצות ולהצביע על אלו מהן, הזכאיות להערכה רבה יותר מן האחרות. חייל קרבי היה במקום הראשון, לאחר שנבחר על ידי 49% מהמשתתפים בסקר, ואחריו קציני צה"ל, שבהם בחרו 36% מהמשתתפים, לעומת חייל לא קרבי, שרק 6% בחרו בו. יתר 11 הקבוצות לא היו צבאיות.¹⁸ מכאן שגם גברים שאינם משרתים ביחידות קרביות מפסידים יוקרה, ומנועים מלצבור אותו הון סמלי בעל ערך ואותן זכאיות הנלוות לו.

זכויות היתר של גברים בצבא מבוססות על שימור החלוקה הממוגדרת בעבודת נשים וגברים. ככלל, תפקידים מוקצים ראשית כל על פי מגדר, ובמסגרת המגדר – על פי נטייה, יכולת ושיקולים אחרים. ההבחנות בין המגדרים חופפות להבחנה בין תפקידים קרביים ללא-קרביים, ולפי יובל-דייוויס, בין חזית לעורף (Yuval-Davis 1985). הקטגוריה הנבדלת והנישאת ביותר היא התפקיד הקרבי. הצבא אמנם מציב יותר ויותר נשים ביחידות קרביות, אך תפקידים המוגדרים כקרביים וכאלה המתבצעים באזורי קרבות סגורים בפני נשים, למעט קומץ יוצא מן הכלל. כפי שמציינת יובל-דייוויס (שם), אף שהגדרות של תפקיד השייך לעורף וכזה השייך לחזית עשויות להשתנות, נשמרת חלוקת העבודה המהותית בין תפקידים נשיים לגבריים.

17 מבין כמה אלפי הקצינות בצה"ל רק כ-25 משרתות בח"ן. ב-1997 בוטלו תפקידיהן של 50 קצינות ושל 150 מש"קיות ח"ן.

18 טף הכל ל-14 הקבוצות היה 168%, ואני מסיקה מכך שהיתה יותר מאפשרות בחירה אחת.

חסימת תפקידים קרביים בפני נשים היא המנגנון המרכזי, השומר על זכות היתר של גברים ועל ההגמוניה שלהם. המסלול הקרבי בנוי כדרך גישה יחידה כמעט, הן לתפקידים הבכירים ביותר בצבא הקבע והן לתגמולים הסמליים ולתהילה הנלווית אליהם. בשיח הביטחוני, הניסיון הקרבי לבדו הוא האש המחשלת, ההופכת אדם (גבר) לחייל אמיתי. הדרישות המוקדמות הרשמיות לרוב התפקידים הבכירים ולרוב התפקידים שמתחתם, כוללות תקופת שירות "בשרה". וכך, תחילה מונעים מהנשים לצבור ניסיון בשדה, ואחר כך משתמשים בחוסר ניסיון זה כצידוק לאי-קידומן לתפקידים בכירים יותר.

סקר שנערך בקרב משרתי הקבע בדרגות סגן עד סגן אלוף על קידום נשים בצה"ל (1996), מצביע על כך ששיעור ניכר מהקצונה אינו מקבל צידוק זה; 80% מהנשים ו-72% מהגברים ציינו את הטיעון כי "נשים אינן משרתות בתפקידי לחמה" כהסבר אפשרי לאפליה בקידום, ורק 30% מהנשים ו-4% מהגברים טענו, שהסבר זה לא-קידומן של נשים בצה"ל אכן מוצדק.

לוח 1. שיעור הקצינות בקרב כל קציני הצבא לפי סוגי שירות (1996)*

שירות	חובה וקבע	קבע בלבד	שירות	חובה וקבע	קבע בלבד
1. חרמ"ש/שריון	1.2	0.2	10. תחזוקה	20.8	13.6
2. תותחנים	1.9	0.3	11. קשר ואלקטרוניקה	21.7	14.6
3. הנדסה	3.4	0.7	12. רפואה	31.7	32.7
4. חימוש	6.0	4.6	13. מטכ"ל	37.6	27.5
5. רגלים	7.4	0.8	14. עורף	38.7	21.1
6. חיל הים	12.6	9.0	15. שדה	45.9	23.1
7. חיל האוויר	13.5	9.4	16. שלישות	64.6	46.8
8. משטרה צבאית	13.8	4.7	17. חינוך	77.9	53.5
9. מודיעין	16.6	12.6			
סה"כ	16.5	12.5			

* מקור: דובר צה"ל

לוח 1 מציג את שיעור הנשים ב-17 סוגי השירות. שיעור הנשים גבוה יותר בכל סוגי השירות בעמודה "חובה וקבע", ומשקף את שיעורן הגבוה בשירות החובה לעומת הקבע - 32% ו-13% בהתאמה, (ליברמן 1995, 14). יש לציין את חלוקת העבודה הממוגדרת, כאשר לנשים תתייצוג ניכר בסוגי השירות שבהם שיעור גבוה של חיילים קרביים (1-8) וייצוג יתר ניכר בשירותים שבהם שיעור גבוה של חיילים בתפקידים מנהליים ובתפקידי "צווארון לבן" (12-17). כמו בכל נתוני העיסוקים, קטגוריות צבורות מסוות את ההיקף האמיתי של ההפרדה. ניתוח מפורט יותר יגלה, כאמור, שבאופן יחסי, מעט תפקידים מבוצעים על ידי גברים ונשים כאחד. במקום שגברים ממלאים תפקידים זהים או דומים לאלה של נשים באותו משרד, הגברים בדרך כלל נמצאים בדירוג נמוך של פרופיל איכות.

לוח 2: התפלגות קצינים בקבע על פי מין ודרגה (1999)*

דרגה	נשים	גברים	% הקצינות מכלל הקצינים
אלוף	0	0.1	
תת אלוף	0.1	1.0	1
אלוף משנה	1.0	3.0	
סגן אלוף	4.0	14.0	1
רב סרן	25.0	31.0	18
סרן	22.0	25.0	19
סגן	48.0	26.0	32

* מקור: דובר צה"ל

בלוח 2 ניתן להבחין כי נשים כמעט אינן מיוצגות בשלוש הדרגות שמתחת לרב אלוף. הופעתה של קצינה בדרגת תת אלוף, בשנת 1999, משקפת את השדרוג של דרגת קצינת ח"ן ראשית בשנת 1988 (Bloom 1991). בשנת 1985 היו בצבא רק שמונה נשים בדרגת אל"מ, ובי-1999 היה מספרן תשע בלבד. בשנים 1985–1999 חל גידול משמעותי בשיעור הקצינות עד (כולל) דרגת סגן אלוף, וזאת כתוצאה מלחץ הנשים להתקדם במעלה הסולם ההיררכי שנתמך על ידי קצינות הח"ן הראשיות, וכביטוי להכרה גוברת בצבא בכישורי נשים. עם זאת, השינוי הוגבל להעברה של מספר נשים לתפקידים שאוישו בעבר בידי גברים, ואילו התפיסה הבסיסית בדבר מקומן של נשים נותרה כשהיתה. נשים מהוות כ-19% מן הקצינים בדרגות שבין סגן לאלוף. הנתונים בלוחות 1 ו-2 מגלים מה שגרנט וטנקרד כינו "המבנה הכפול של ייצוג לא שווה" (Grant and Tancred 1992, 117ff.). התפלגות הנשים בהיררכיה הצבאית אינה שוויונית, ויחידות שבהן נשים מיוצגות היטב ובעלות סמכות ניכרת, הן שוליות בארגון הפנימי של הצבא.

שני סוגי דרישות נשמעים לאחרונה יותר ויותר מפי נשים, בתוך הצבא ומחוצה לו. ראשית, נשמעת התביעה לפתוח בפני נשים קטגוריות תפקידים רבות יותר, תביעה שבוטאה לראשונה על ידי הוועדה למעמד האשה (כבר בשנת 1978), והועלתה מאז שוב ושוב בפורומים שונים. נוסף לכך נשמעת הטענה, כי יש להפסיק לכלול ניסיון קרבי ברשימת הדרישות המוקדמות לתפקידים בכירים, שאינם מצריכים ניסיון שכזה. "הצבא דבק בהשקפה האנכרוניסטית שעל פיה מי שאינו זוחל מתחת לגדר התיל ואינו מסתער על יעד מבוצר אינו יכול להיות מפקד מוצלח, וזו חוסמת את קידומן של נשים מוכשרות" (הראבן 1995). האסטרטגיה שנוקט חיל הנשים היא לחץ לשינוי נקודתי – פתיחת עוד קורס בפני חיילות, עוד תפקיד בפני קצינות. כפי שהסבירה לי קצינה בכירה, "מנקודה לנקודה כובשים". בין התפקידים בדרגת אל"מ ומעלה, שהקצינות סבורות שהם סגורים בלא-הצדקה בפני נשים, נמנים תפקידי קצין חינוך ראשי, ראש אמ"ן, ראש אכ"א, דובר צה"ל, קצין רפואה ראשי, ראש מחלקת בריאות הנפש, פרקליט צבאי ראשי ונשיא בית הדין לערעורים; ראשי מחלקות באגף תכנון, ראשי מחלקות או חטיבות באכ"א, ראש חטיבת הסגל, ראש חטיבת תכנון ומנהל כוח אדם. הנשים טוענות עוד, כי לו היה הפיקוד הצבאי סבור שהעניין מקדם את טובת הצבא, היה יכול לספק לנשים בשירות הקבע דרישה שוות ערך לניסיון קרבי בשדה.

התנגדות הצבא לפתיחת נתיבים שיאפשרו לנשים ניידות רבה יותר כלפי מעלה, ולשינוי התפיסה שרואה בניסיון קרבי תנאי הכרחי לגישה למרבית התפקידים הבכירים, מגבילה את התחרות על התפקידים הללו לגברים בלבד. היחס המועדף המוענק לניסיון קרבי מקל על הצבא לתת עדיפות לגברים שקידומם במסלול הקרבי נחסם, או שמסיבה כלשהי נפלטו ממסלול הקידום הקרבי. במקרים כאלה המועמד לתפקיד נשלח ל"תקופת צינון" – מקבל פו"מ מקוצר בתפקיד, על סמך זכאותו מתוקף ניסיונו הקרבי בעבר. הסדר זה מאפשר קידום מהיר יותר מהמקובל במסלול קריירה חלופית, ולעתים נותן לגבר עדיפות על פני אשה מוכשרת ממנו, הנמצאת בתור לקידום. הואיל וסיבות רבות עלולות לגרום לגברים להיפלט ממסלול הפיקוד הקרבי, המוביל לדרגות הפיקוד הבכירות ביותר, הואיל וככל שעולים בדרגה, הפירמידה צרה יותר – הצבא מקפיד שמסלולים של קריירה חלופית יישארו פתוחים בדרגים הבכירים, כדי להמשיך ולהחזיק במסגרתו אנשים אלה.

מה נשים עשות בצבא ולמענו

ניתן לחלק את התפקידים העיקריים שנשים מבצעות בצבא לשלושה סוגים: ביצוע משימות שהצבא מייעד לחיילות, מאגר כוח עבודה לוויסות משאבי כוח אדם והצבתן בתפקידים שבהם יוכלו להחליף גברים; תפקידים שחיילות מבצעות כנשים, תפקידים המגבירים את הערצת הגבריות ככלל ואת הגבריות ההגמונית בפרט.

ביצוע משימות הצבא

השיח הציבורי על תפקידי הנשים בצבא התמקד פחות בסוגיית השוויון בין המינים ויותר בהרחבת היקף הקטגוריות של תפקידים הפתוחים בפני נשים. אף שהצבת הנשים לתפקידים הוכתבה בראש ובראשונה על ידי הצרכים המשתנים של הצבא, בה בעת היא הושפעה גם מהשקפות המפקדים הבכירים ומלחצם של ארגוני הנשים (Izraeli 1979; Gal 1986; Yuval-Davis 1985).

הוועדה למעמד האשה (1978) העלתה את הסוגיה על סדר היום הציבורי, כאשר דרשה מהצבא להפחית את שיעור הנשים הממלאות תפקידים פקודתיים ולפתוח בפני נשים עוד קטגוריות תפקידים, במיוחד תפקידים מעניינים ובעלי יוקרה. אולם, סיווג תפקידים אינו מדע מדויק; הוא עניין לפרשנות

ולמניפולציות, ולכן המספרים המדויקים של נשים בסוגי תפקידים שונים היו ונשארו שנויים במחלוקת. מסיבה זו גם אין להתפלג, שאין עקביות בנתונים הנוגעים לשיעור הנשים בתפקידים פקידותיים ולשיעור התפקידים הפתוחים לנשים.

על פי הוועדה למעמד האשה (1978), בשנת 1967 היו 210 מבין 709 התפקידים פתוחים בפני נשים, אך למעשה שירתו נשים רק בכמחצית מהתפקידים הללו. 70% מהנשים שירתו בתפקידים פקידותיים. ב-1988 שירתו נשים הלכה למעשה ב-234 מתוך כ-500 התפקידים, שהיו פתוחים בפניהן (Bloom, 1991, 35).

ב-1999 שירתו הנשים ב-330 מתוך 551 התפקידים הפתוחים בפניהן; 187 מהתפקידים בצבא סווגו כתפקידים קרביים או בתנאי קרב וכן כתפקידים דתיים, והיו סגורים בפני נשים.

לוח 3: התפלגות המגויסים (שירות חובה) על פי מין וסוגי תפקידים (1995) (ב-%)*

סוג התפקיד	נשים	גברים
איכות	32.6	13.0
תחזוקה/מינהלה	39.1	18.0
קצונה	6.4	4.6
הדרכה/קרבי	4.6	19.8
תפקידים טכניים	1.7	18.1
נהגים	1.9	8.8
בלתי מסווגים**	13.7	17.5
סה"כ	100%	100%

* מקור: דובר צה"ל

** חיילים שטרם הוצבו לתפקיד

לוח 3 מציג את התפלגות החיילים בשירות חובה על פי סוגי תפקידים ומין. סוגי תפקידים אלה הם המשמשים את הצבא. ראוי לציין, כי ייצוגן של נשים בקרב המדריכים, המכשירים גברים לביצוע תפקידים קרביים בשדה ולניהול לוחמה, אף שהוא עדיין קטן מאוד, גדל ב-400% בין 1983 ל-1993 (ליברמן 1995), ובשנת 1994 עמד על כ-2,000 נשים (פרוטוקול 1994 א, 6). שירות כמדריכות ביחידות הבנויות על טהרת הגברים נחשב לאחד התפקידים היוקרתיים ביותר הפתוחים בפני נשים, שכן זהו הדבר הקרוב ביותר לשירות קרבי שאליו הן יכולות להגיע.

קטגוריית "קצינים" כוללת כל מי שהשלים קורס קצינים וקיבל דרגת קצונה. בשנת 1995 היוו הנשים שני שלישים מהקצינים בדרגת סג"מ – דרגת הקצונה הנמוכה והשכיחה ביותר בקרב חיילים בשירות חובה. השיעור הגבוה יותר של קצינות לעומת קצינים בין המשרתים שירות חובה, מוסבר במאפייני הפרופיל של הנשים המתגייסות ובסוגי התפקידים שהן מבצעות. נשים מגויסות על פי קב"א (קבוצת איכות) גבוה יותר מגברים. גברים בעלי קב"א גבוה מוצבים במידת האפשר בתפקידים קרביים ולא בתפקידי קצונה, במיוחד לא תפקידי קצונה ביחידות לא קרביות. לפיכך, שיעור המתאימות והפניות לקצונה בקרב נשים גבוה יותר מאשר בקרב גברים, ורבות מהן משמשות בתפקידי חינוך וטיפול בכוח אדם. גברים המוצבים באותם מקומות ומבצעים תפקידים זהים, הם לרוב בעלי קב"א נמוך יותר מהנשים.

מאז העשור האחרון חל גידול ניכר בשיעור הנשים בקרב הקצינים בדרגת סג"מ, הואיל ותפקידים שנשים ביצעו או הועברו לבצעם, בעיקר באגף כוח אדם, שודרגו מדרגת משי"ק לדרגת קצונה, מה שהביא לגידול במספר הכולל של תפקידי קצונה בדרגים הנמוכים (פרוטוקול 1994 ג, 10). כ-39% מהנשים ממלאות תפקידי תחזוקה או מינהלה. רובן מרוכזות במינהלה (בעיקר פקידות), בעוד שאת תפקידי התחזוקה מבצעים בעיקר גברים.

"איכות" היא סיווג שיוירי, המתייחס לכל התפקידים המצריכים מידה מסוימת של הכשרה מעבר להכשרה שמצריכים הסיווגים האחרים, כגון קצונה והדרכה. רמת האיכות מתייחסת למורכבות החומר הנלמד בקורס, התואמת את ניקוד הקב"א הצבאי של החייל. קורסי איכות נמשכים עד שישה חודשים (למשל משי"קות ח"ן, תפקידים בחיל המודיעין, במערכות התראה, בבקרת טיסה). תלותו של הצבא בנשים בכל הקשור בעבודות מודיעין משתקפת בעובדה, שחיל המודיעין הנו החיל היחיד, שבו

לא קיים הנוהג לקבוע תחילה את מספר הגברים הדרושים ואחר כך למלא את החסר בנשים. חיל המודיעין מתייחס לנשים כאל משאב ראשוני.

הטקטיקה העיקרית המשמשת את הצבא בוייסות אספקת החיילות היא צמצום משך שירות החובה למרבית הנשים, ובמקביל החתמת נשים שהצבא רוצה להחזיקן במסגרתו למשך שירות נוסף – לפני תקופת הגיוס הרשמי או אחריה. מאחר שמספר הנשים המתגייסות, שהן בעלות הכשרה טכנית (שרכשו בבית ספר תיכון), קטן בהרבה ממספר הגברים בעלי רקע טכני, ולאור שירותן הקצר יותר של נשים, צה"ל סבור שאין זה כלכלי להשקיע בהכשרתן, אלא אם כן יסכימו לחתום על שירות קבע לתקופה נוספת. כ-10% מבין המתגייסות מתנדבות לשירות קדם-צבאי בלא-משכורת, על מנת להבטיח לעצמן את התפקיד שהן רוצות למלא במשך השירות. לשם כך הן נדרשות לעתים לחתום קבע בתום שירות החובה שלהן. רק מספר מזערי של גברים מתנדבים לשירות קדם-צבאי ללא-שכר.

נשים בתפקידים המשחררים גברים לתפקידים קרביים

מאז הקמתו של צה"ל, שיתופן של נשים בצבא נידון והוצדק בטענה, שהן "משחררות גברים לתפקידים קרביים"¹⁹. ביטוי זה הנו מטאפורה לחוסר הסימטריה של הסטטוס, המוענק לכל אחד מהמינים, ולשונו בשילובם של גברים ונשים בצבא. גברים משרתים את העם, ונשים משרתות את הגברים, או כפי שאנלו מציינת (Enloe 1983) – הגברים מהווים את הצבא, ואילו הנשים הן צבא.

בשנות השמונים, כתוצאה מקיצוצים בתקציב, החלו נשים להחליף גברים בצבא הסדיר ובמערך המילואים גם יחד. נשים לפעמים מחליפות גברים מגויסים, ואלה בתורם מחליפים חיילי מילואים (ליברמן 1995). המדיניות המתירה הצבת נשים בשטחים הכבושים – לעומת האיסור על הצבתן בתחומי לבנון – חוסכת לצבא שימוש במאות אנשי מילואים.²⁰ 65% בקירוב ממספר מהנשים שנוספו למגויסי החובה, תרמו לחיסכון בעלויות על ידי החלפת גברים בצבא הסדיר ובמערך המילואים (שם).

תהליך הכנסתן של נשים לתפקידי הדרכה ביחידות קרביות, תפקידים שעד אותה עת בוצעו בידי גברים בלבד, דומה לכניסתן לעיסוקים לא מסורתיים בשוק העבודה האזרחי. לפי רסקין ורוס (Reskin and Roos 1990), נשים נכנסו לעיסוקים לא מסורתיים כאשר המעסיקים עמדו בפני מחסור בקבוצת העובדים המועדפת – גברים בעלי הכשרה דרושה, ונמצאו נשים מתאימות להחליפם. המחסור נוצר כאשר בגלל גורמים סביבתיים חלה התרחבות מהירה של העיסוק, או במקרים רבים, כאשר חלה ירידה בכוח המשיכה של עיסוק מסוים בעיני גברים יחסית לעיסוקים אחרים. מחסור עובדים מהקטגוריה המועדפת מאלץ את המעסיקים לבחור עובדים בעלי ההכשרה דרושה מהקטגוריה השנייה בעדיפותה. כך קורה, שנשים נכנסות לעיסוק שהיה גברי בשלב שבו הוא כבר נמצא בירידה מבחינת הכנסה, יוקרה או תנאי עבודה. אולם, כניסתן של נשים לא הופכת את העיסוק למעורב מבחינת הרכב המינים. ישנה מגמה של רדיסגרציה: באופן אופקי, כאשר יותר גברים עוזבים יותר נשים נכנסות לעיסוק, או באופן אנכי, כאשר גברים עולים בסולם העיסוק ונשים ממלאות את המשרות בדרגות הנמוכות. דינמיקה זו, המתוארת על ידי רסקין ורוס, מוסברת בהעדפת עובדים גברים על ידי המעסיקים, והיא מתרחשת במסגרת שוק עבודה והיחסים הממוגדרים בחברה האזרחית. בצבא זהו תוצאה של מדיניות מכוונת.

הצבתם של גברים בעלי קב"א גבוה בתפקידים קרביים וביחידות עילית יצרה מחסור בגברים איכותיים וסיפקה לצבא מניע להחליפם בנשים בעלות קב"א גבוה. תהליך ההמרה של תפקידים המיועדים לגברים לכאלה שפתוחים גם לנשים, היה מלווה לעתים בשינויים מבניים שפגעו ביוקרת התפקיד. תפקידים שאוישו בעבר על ידי גברים הוגדרו לעתים תכופות מחדש, הזמן הדרוש להכשרה לקראתם קוצר, ודרישות התפקיד כבר לא כללו ניסיון קרבי בשדה. ההגדרה מחדש של דרישות התפקיד משמרת את ההבחנה בין מה שעושות נשים למה שעושים גברים, גם כשנרמה שההבחנה נעלמת. כך למשל, גברים נעשים למדריכים בדרך כלל אחרי תקופת הכשרה קרבית, ואילו נשים נשלחות היישר לקורסי הדרכה.

נשים מדריכות מוגבלות ללימודים בכיתה. בדרך כלל הן אינן נלוות לגברים במהלך אימוני שדה, וודאי שלא נקלעות למצבי קרב אמיתיים. כפי שציין סגן ראש אכ"א, יש הבדל גדול בין הדרכה בכיתה לבין

19 קצינות הח"ן הראשיות האחרונות בתפקיד ניסו לשנות את מונחי השיח מ"שחרור גברים לקרב" ל"הגשמת יכולתן של נשים", אך מאמצים אלה נחלו הצלחה מוגבלת בלבד.

20 על אף האיסור הרשמי על נוכחות נשים בלבנון, מי שכינהה כקצינת ח"ן ראשית במהלך מלחמת לבנון (מארס 1982) טענתה, כי למעשה שירתו נשים בלבנון במהלך המלחמה. נוכחותן נשמרה בסוד, והמקורות הרשמיים עדיין מכחישים את העניין.

נהיגה בטנק בשדה הקרב. "אני חושב שאנו עדיין רחוקים מאוד מהשלב שבו ניקח מדריכת טנקים מבית הספר לשריון, נשים אותה על טנק ונשלח אותה לסיור קרבי בדרום לבנון". (פרוטוקול 1994, א, 6). העובדה שלנשים אין ניסיון קרבי ממשי, שנרכש בתנאים מציאותיים, פוגמת באמינותן כמדריכות. כלשון החיילים, מה שעובד לפי הספר, לא בהכרח עובד למעשה. שוני זה בין תפקיד המדריך לתפקיד המדריכה משמר את החלוקה המגדרית.

כאשר נשים נכנסות לתפקיד כלשהו ומתברר שניסיון זה מצליח, יש נטייה להגדיר את התפקיד מחדש כתפקיד נשי, ובכך לחזק שוב את ההבדל. בניסיון להבליט את היתרון שהנשים זכו לו בשנים האחרונות, אמר ראש אכ"א (תוך כוונה להדגיש את פתיחות הצבא למתן הזדמנויות לנשים): "במקומות רבים מקצועות ההדרכה סגורים בפני חיילים גברים, זה כולל גם את המקומות המעניינים ביותר, הקרביים ביותר – שם, רק בנות מדריכות" (פרוטוקול 1994, ב, 10). "רק נשים מכשירות את הטייסים שלנו, את טייסי הקרב שלנו, על הסימולטורים" (שם, 12). מה שראש אכ"א לא השכיל להבין הוא, שהקצאתם המחודשת של מקצועות אלה כעיסוקים נשיים, במקביל לפתיחת הזדמנויות נוספות בפני האשה כפרט, מנציחה גם את חלוקת העבודה הממוגדרת, שעליה מושתת מבנה הכוח.

לעשות עבודה של גבר בתור אשה

נשים הנכנסות לעיסוקים גבריים עלולות למצוא את עצמן מתעמתות עם לחצים, הנובעים מהיותן "האדם הלא-נכון" בתפקיד. לתפקידים שונים יש מידת מגדור שונה, כלומר המידה שבה היות האדם אשה או גבר נתפסת כתנאי הכרחי למילוי התפקיד בצלחה. תפקידים או עיסוקים יכולים להיות ממוגדרים בשלושה מובנים; עצם ההשתייכות למין מסוים נחשבת – כתנאי הכרחי לתפקיד; כתנאי לקידום מתפקיד לתפקיד בדרגה הבאה באותו מסלול קריירה; כיתרון משמעותי לאחד המינים בהקשר שבו מתבצע התפקיד. שלושת הפרמטרים של מגדור עשויים להתקיים בעת ובעונה אחת. נוסף לכך, מידת המגדור של תפקיד כלשהו אינה קבועה, אלא מהווה תוצאה של משא ומתן בין קבוצות אינטרס שונות ומבטאת תגובה לשינויים הלכה למעשה. אף על פי כן, ככל שהעיסוק ממוגדר יותר, הלחץ על בני המין "הלא-נכון" להוכיח את התאמתם לתפקיד והמחיר הנתבע מהם לשם קבלתו, גדולים יותר.

תפקיד המ"כית ממוגדר בכל שלושת ההיבטים הנ"ל: תפקיד המפקד (להבדיל ממדריך) נתפס כתפקיד גברי; רק נשים מעטות מקודמות מתפקיד מ"כית לתפקיד מפקדת מחלקה (מ"מ); מי שעוסק בפיקוד על חיילים עובד בסביבה הנשלטת רובה ככולה על ידי גברים.

בתחילת שנות השמונים החל הצבא להפעיל מש"קיות (מפקדות שאינן קצינות) וקצינות זוטרות בתפקידי הדרכה ביחידות קרביות, ולקראת סוף שנות השמונים החל בהפעלה ניסיונית של נשים בתפקידי מ"כיות טירוניים ביחידות לא קרביות. התיאור שלהלן מבוסס על דוח שבו העריך הצבא את תפקודן של מ"כיות, והוא מבליט את הלחצים שנושם חוות בעת מילוי תפקידי גברים ואת תגובותיהן ללחצים אלה:

המ"כית נמצאת בקרבה מתמדת לטירוניים שתחת פיקודה. במשך כחודש היא אחראית להקניית כישורי לחמה בסיסיים לטירוניים, לחברותם במסגרת הצבאית ולהנחייתם לכל אורך תקופת ההסתגלות הראשונה לחיי הצבא. הנשים המשמשות כמפקדות של יחידות גברים, נבחרות בקפידה בזכות מיומנותן הגבוהה בכישורי לחמה שונים, הצטיינות ביכולת ההדרכה שלהן, ערכיהן וכישוריהן האישיים בעבודה עם צעירים הבאים מרקע חברתי-כלכלי שונה משלהן וכן תחושת הזדהות חזקה עם הצבא. הבסיס הצבאי ממוקם מחוץ לגבולות הרשמיים של מדינת ישראל, במה שנחשב לשטח "עוין". המפקדות ישנות במגורים נפרדים ממגורי המפקדים הגברים וממגורי הנשים האחרות בבסיס, הממלאות תפקידי שירותים. מבחינה סמלית, מגוריהן הנפרדים מבדילים אותן מהגברים ומהחילות האחרות גם יחד.

אשה בתפקיד פיקודי נבדלת מה"נורמה" גם מבחינות נוספות; בראש ובראשונה היא ממונה על קבוצת גברים ומחזיקה בסמכות פיקודית עליהם. הייחוד אינו בעצם היותה מפקדת, הואיל ובצבא יש נשים המפקדות על נשים, אלא בעובדה שהכפופים לה הם גברים. היא במעמד שונה ממדריכות ביחידה קרבית. סמכותה של המדריכה מתבססת על מומחיותה בתחום מסוים או במערכת מיומנויות מסוימת. היא אומרת לגברים מה לעשות, מפני שהיא יודעת הכי טוב איך לעשות זאת. המפקד, באתוס הצבאי, הוא מנהיג, מושא להזדהות, התגלמות הצבא בעצם מהותו. כפי שטען אלוף י' יאיר בהיותו ראש

אכ"א,²¹ התפקיד של קצין חינוך ראשי אינו כרוך רק בהעברת חומר חינוכי לקצינים זוטרים – קצין חינוך ראשי חייב להיות אובייקט להזדהות, וספק אם גברים יכולים להזדהות עם אשה בתפקיד זה.

על אף הדמיון בתואר ובדרגה, את המ"כית מגבילים כללים רשמיים ונורמות לא רשמיות, שאינם חלים על הגברים. ראשית, כללי הצניעות מגבילים את כניסתה למגורי החילים. מרחב פרטי זה, הנגיש למפקדים גברים, סגור בפניה. שנית, בשל מיקומו של המחנה בסביבה מסוכנת והמדיניות הנבדלת של הצבא ביחס לתנועת נשים וגברים בשטחים אלה, נאסר עליה לבצע משימות מסוימות, אלה המקושרות יותר מכל עם לוחמה ומיומנות צבאית. כך למשל, המ"כית אינה שומרת בלילות, ושלא כמו עמיתיה הגברים אינה מקבלת את הפיקוד על המחנה בלילות, כשהמפקד אינו נמצא.

הנשים מגיבות על הלחצים הללו באופן דומה לזה שתיארה קנטר (Kanter 1977) לגבי מנהלות בחברה, שבה הן מיעוט קטן (tokens) מבין המנהלים. ה"טוקנים", "מס השפתיים", יוצר דינמיקה טיפוסית. ראשית, החיילות חשות שהן במבחן מתמיד, המחייב אותן להוכיח שהן ראיות להיות בתפקיד. הן עובדות קשה במיוחד, כדי לשמור על מוניטין המצוינות שלהן. הרוח מצוין: "להפתעתי התקשיתי למצוא מ"כיות בינוניות שישמשו קבוצת בקרה למחקרי". הקצינים הבכירים יותר, שראייה כותבת הרוח, אמרו לה, שלא נתקלו במ"כיות בינוניות, ושלו היו נתקלים בהן היו מעבירים אותן מיד לתפקיד אחר.

שנית, המ"כיות מאמצות דפוסי התנהגות גבריים. במונחים של וסט וצימרמן (West and Zimmerman, 1987), הן "משחקות את הגבר". לפי הרוח, הן "מגזימות" בגבריות – מחקות את התרבות המילולית, את נימת הקול, את הסלנג, את ההליכה וההתנהגות של מפקדים גברים, "מפני שאו שוכחים שאת אשה". בתרבות המאצ'ו רבת-העוצמה של הצבא, גברים מעצבים את הדגמים הלגיטימיים היחידים של התנהגות וסגנון היאים למנהיג (Yuval-Davis 1985), שאותם יכולות נשים המפקדות על גברים לאמץ. הלחץ לאמץ דפוסי התנהגות גבריים גלוי למדי. לדוגמה, ששון-לוי (1997) מדווחת, שקצינות הנותנות פקודות בקול גבוה (נשי) הן נושא ללעג כללי, למן הקצינים הבכירים ועד החיילים הזוטרים. יש היבט פרדוקסלי בעובדה, שנשים חשות בלחץ להימנע מ"התנהגות נשית", על מנת להוכיח שאינן נופלות מהגברים; לטענת הרוח, זהו אחד המניעים הרוחפים נשים להתנדב לתפקידים הללו: "להוכיח להם שגם אנחנו יכולות". כשהן מאמצות ז'אנר גברי, הן מחזקות בדיעבד את הקשר בין מנהיגות לגבריות.

שלישית, המ"כיות נוטות לרבוך בקשיחות בכללים התומכים בסמכותן. התנהגות זו, מציינת קנטר (Kanter 1977), אופיינית למנהלים שאינם בטוחים בגיבוי המערכת. הם פחות יכולים להרשות לעצמם להגמיש את החוקים. דפוס זה חושף אותן לביקורת, שהן מקפידות מדי על הכללים וטכנוקרטיות מדי, שהן רואות בכללים מטרה ולא אמצעי, שנועד להשיג תכלית רחבה יותר. קצינים בכירים מצביעים על התנהגות "טכנוקרטית" זו כאות לקשיחה של המפקדת לתקשר עם הכפופים לה כדי למלא את צרכי הרחבים יותר של הצבא, וכראיה להיעדר כושר המנהיגות של נשים. התרשמות זו מאפשרת להם לראות בנשים (לדברי הרוח) מדריכות יותר מאשר מפקדות. כך הופכת תחושת חוסר גיבוי של המ"כית לנבואה המגשימה את עצמה.

מרבית המ"כיות אינן זוכות לקידום לקצונה למרות נתונים מתאימים. רובן אינן מתקדמות לתפקידי סמל ורס"פ, תפקידים השמורים לגברים. לפיכך נאלצות הנשים לנטוש את המסלול הקרבי, ולרוב הן מצטרפות לנשים אחרות בתפקידים מסורתיים יותר. אין פלא, שהדוח מצא רמה גבוהה של שחיקה בקרב המ"כיות הממלאות תפקידי פיקוד.

המ"כיות נמצאות במלכוד מסוים. בהיותן יוצאות דופן מבחינת השתייכותן המינית, הן נתונות תחת לחץ להוכיח שהן ראיות להצטרף לגברים, שהן טובות לא פחות מגברים במה שגברים עושים. בה בעת מצפים מהן להישאר "נשים אמיתיות" ולא להידמות לגברים. המתח שבין שתי הדרישות מקשה על הנשים לאמץ אסטרטגייה מנצחת עקבית. מקרה מדריכות הקליעה שלהן, ממחיש כיצד, מחד גיסא, היתה ההצטיינות תנאי הכרחי לפתיחת תחום יוקרתי זה, שהיה מוגבל לגברים בלבד, גם בפני נשים, ומאידך גיסא – כיצד הפכה הצטיינותן בו הצדקה לתביעה לסלקן ממנו. בשנות השמונים פתח צה"ל את תפקיד מדריכי הקליעה בפני נשים, ובשנת 1992 ניסה קצין צנחנים וח"ר ראשי (הקצח"ר) דאו לסגור את התחום בפני נשים ולהחזיר את האחריות להדרכת הקליעה למפקד הישיר. להלן הסברו:

21 בפגישה במשרד עם נציגות משדולת הנשים, כולל המחברת.

מאז שנכנסו לתפקידן מדריכות הקליעה, חלה אצל המפקדים ירידה ברמת ההוראה וברמת הקליעה. במקום לפנות אל המפקד, חיילים פונים למש"קית בכל שאלה או בעיה הקשורה לתחום הקליעה, כי המפקדים אינם יודעים לענות. לכן, החלטנו להחזיר למפקדים את תפקידם כמוֹי־הירי. מש"קיות הקליעה יהפכו למש"קיות הדרכה טובות, ויסייעו למפקדים בכל הקשור למקצועות החי"ר.

המדריכות הביעו את חששן מכך, שחדירתן לתפקיד יוקרתי זה ודומיו, שהושגה בעמל כה רב, תסוכל בעתיד בתואנה שהן נשים (שרה 1992, 26). מנקודת ההשקפה הצבאית יש היגיון בטיעוני הקצח"ר;²² לאור העובדה שדיוק בקליעה הוא עיקר תפקידו של החייל הרגלי, ושהשיח הצבאי דורש מהמפקד להיות דוגמה אישית לחייליו, המסקנה המתבקשת היא שהמפקד הישיר על החיילים אמור להיות קלע מומחה. ברם, התביעה לסלק את הנשים מתפקיד זה חושפת עד כמה רופפים ההסדרים, המשבשים את סדר הדברים הממוגדר. הצלחתן של הנשים הוגדרה כסיבה לאובדן סמכותו של המפקד-הגבר ביחס לכפופים לו, אולי איום סמלי בסירוס. במקום לסלק את המפקדים-הגברים שנכשלו בתפקידיהם, הוטלה האחריות לכישלונם על הנשים, ועלה הצורך להענישן: תפקידן יוגדר מחדש, ובמקום המומחיות-הממונות הן יהפכו לעוזרות-הגברים-הממונים. במקרה הנידון השינוי המוצע לא הוצא אל הפועל.

נשים המשרתות כנשים למען גברים

נשים משרתות בצבא כנשים וממלאות מגוון תפקידים נשיים סטריאוטיפיים, כגון דאגה לסעד נפשי לחיילים, או מילוי תפקיד הרעיה שבמשרד עבור גנרלים למיניהם; בהיותן מכוונות כהיפוך לגברים, הן מהוות ניהוד לגברים. במלים אחרות, הבחנה בין המגדרים חיונית לשירות שהן מעניקות. הדוגמאות שלהלן ממחישות את השימוש במגדר כצורה של שירות.

נשים כמגע סמלי עם הבית – נשים המשרתות ביחידות שעל טהרת הגברים נתפסות כמי שמביאות קורטוב של מגע ביתי לאווירה הצבאית הקרה של הבסיס. הן מהוות התגלמות של הרעיה/האם/האחות הקיבוצית. תפקידן להעלות את המורל, בהיותן בעיני הגברים נציגות סמליות של מנעמי הבית, שנשים מעניקות לגברים. בתיאור החיילת הישראלית מציג גל (Gal 1986, 11) תפקיד "נוסף" זה:

לחיילות בצה"ל תפקיד נוסף, שאינו מוטל עליהן רשמית אך התרבות מעודדת אותן למלאו. בעצם נשיותן, העומדת בניגוד חריף ל[הווי] הצבאי הנוקשה, החיילות הללו משמשות גורם מעניק, במיוחד ביחידות קרבות. הן מרככות את האווירה ביחידה, מביאות למחנה מגע של חמימות וחיבה, המזכיר את הבית והמשפחה.

לתפקידים מסוימים שנשים מבצעות מיוחדים לעתים קרובות מאפיינים נשיים סטריאוטיפיים, ואם שמצפים מהן למלאם באופן שונה מגברים (הרצוג 1996, 75). אף שאת תפקיד הפקיד הפלוגתי ממלא לעתים גבר, יהיה קשה לקרוא את התיאור הבא בגוף זכר; להלן תיאורו של חייל מילואים (Gal 1986, 12), הנזכר בשירותו הצבאי. רב"ט לאה אינה רק פקיד פלוגתי, היא הפקידה הפלוגתית:

הבחורה הנחמדה הזו היתה מקבלת כל יום את הדואר של הפלוגה ומחלקת אותו בעצמה לכל חייל וחייל, מתחלקת אתו בשמחתו אם קיבל מכתב מהבית או מהחברה, ומעת לעת מעודדת חייל אחר שלא קיבל מכתבים. כל חיילי הפלוגה חיבבו אותה, והיא היתה אשת סודם של כל הקצינים בפלוגה. עם זאת, לכולם היה ברור שתפקידה בפלוגה אינו מרשה לה לקיים מערכת יחסים אינטימית עם גבר כלשהו בפלוגה. תפקידה כדמות-אחות, ובמידת-מה אף כדמות-אם, הועיד אותה לכל אנשי היחידה.

מה שלא נאמר הוא, שמערכת יחסים אינטימית עם חייל אחד היתה יוצרת תחרות בקרב החיילים ופוגעת בעוצמת הקשר הגברי ביניהם. עם זאת, מערכת יחסים אינטימית עם מפקד הפלוגה, בתנאי שתהא דיסקרטית, תהלוס את זכויות הגבר הבכיר, ולכן נחשבת למותרת.

גייל הראבן (1995) מדגישה את מה שמובלע במובאה לעיל, ומשתמשת בפקידה הפלוגתית כסמל למה שגברים ונשים לומדים על עצמם וזה על זה:

פקידה פלוגתית – חלומן העלוב של יותר מדי בחורות רציניות, הכי קרוב שנערה יכולה להתקרב

22 תת אלוף ישראלה אורון, קצינת ח"ן ראשית, בשיחה אישית, אוגוסט 1996.

אל "השטח", אל הלוחמים, אל הדבר האמיתי. צועדות 80 קילומטרים עם הפלוגה, אופות עוגה בבית, לא שוכחות יום הולדת של אף אחד. הפקידה הפלוגתית היא סמל כשם שאלוף משנה גרשון הכהן הוא סמל – סמל למה שגברים ונשים לומדים על עצמם, ואלה על אלה בצבא. הם הלוחמים, הן בהחלט לא זונות, אבל תמיד, תמיד העזר שכנגד. כדי להיות העזר שכנגד הן מגויסות לצבא, וזה מה שרובן גם לומדות שם.

נשים כגמול לגיבורים (גברים) – אַמרה פופולרית גורסת: "הטובים לטיס, הטובות לטייסיים". הטובות, שבמקרה זה משמען בנות נאות ככוכבות הקולנוע – גבוהות, דקות גזרה ויפיפיות, מחופצנות ומוקצות לראויים מכל. בתפקידים מסוימים, אלה הקרובים ביותר לקצינים בכירים, למראה הגופני חשיבות ראשונה במעלה. הנשים היפות ביותר הן גמול ואות להישגים בצבא. נגישותו של המפקד למשאב נדיר זה אומרת משהו על מעמדו; תכונותיהן הנשיות, מצדן, משקפות את גבריותן, מעניקות לה תוקף ומחוקות אותה.²³

תחקיר עיתונאי, שבדק לא מכבר את התופעה של הקצאת פקידות לקצינים בכירים על סמך יופיין וכן את המנגנונים שבאמצעותם נעשית פעולה זו, שאינה מעוגנת בכללים, מדווח (רוזנבלום 1995, 27–28):

אם הייתם גיבוניקים, אתם יודעים במה מדובר. אם לא, תשאלו חברים. כולם יגידו אותו דבר: כל הדרוגמניות ומלכות היופי, הבנות הכי יפות בצה"ל, משרתות כפקידות לשכה אצל האלופים. הכי יפות משרתות בלשכת הרמטכ"ל, או אצל מפקד הבקום. בפקידות מטכ"ל לא מופיע סעיף בקשר לשיבוץ חיילות יפות כפקידות של קצינים בכירים. גם לא קיימת הנחיה שבעל פה מסוג זה. אך כמו ה"זובור", כמו קפה למפקד, גם הנוהג הזה מושרש עמוק במערכת ועובר מדור לדור.

בעוד שהיפות ביותר נלקחות ממאגר החיילות ומוצבות אצל הקצינים הבכירים, קצינים בדרגות נמוכות יותר מפעילים את כל השפעתם, כדי שהיפות ביותר מבין החיילות הנותרות יוצבו אצלם. הסיפור שלהלן (שם) ממחיש זאת:

אל"מ (מיל') מייק אלדר, כותב הספר שייטת 13 וספרי הרכה למתגיסיים, מסביר את אחת הטכניקות הנהוגות בחילות האוטונומיים: כשהייתי קצין צעיר, ישבנו בשארם א-שייח' לשם היו בנות מגיעות לשירות בשארם וגם לכל הבסיסים המרוחקים יותר. היינו יושבים, כל הקצינים הצעירים, ומסמנים למי שמייך את החיילות. אצבע למעלה, משמעותה היתה "חיילת יפה, להשאיר אותה בשארם", ואצבע למטה – "לשלוח לאחד הבסיסים המשניים". אחר כך, כשפיקדתי על אחד הבסיסים המשניים, התקשרתי לאותו ממיין, ואמרתי לו: "יותר אתה לא שולח אלי את אלו שמאיים עליהן באצבע למטה".

נוכחות נשית כתמריץ להישגי גברים – בעלון צבאי של יחסי ציבור, הכולל התייחסות להצלחת היוצאת מן הכלל של נשים בתפקיד שהחלו למלא לא מכבר כסמלות מחלקה של חיילים בטירונות (מתוך Gal 1986, 8) נכתב: "הטירונים אינם מעזים להתלונן על התכונות שרירים או כאבים, או ליפול בריצות למרחקים ארוכים, כשסמלת מובילה אותם". העלון אינו מסביר מדוע הם אינם מעזים להתלונן, יש להניח שהסיבה ברורה מאליה. שום גבר ראוי לשמו לא ירצה להניח לאשה לעלות עליו. יתר על כן, מהכתוב משתמע, כי הגברים רוצים להוכיח שהם עולים על נשים, או שהשאיפה לא להיראות פחות קשוח מאשה מהווה תמריץ חשוב לרמת ביצוע גבוהה. הטקסט החבוי של פרסום זה, שנועד מן הסתם לשבח את הישגי הנשים, מאשש למעשה את נחיתותן, אותה מניח הטקסט כמובנת מאליה.

במסגרת הצבא, הנחיתות המובנת מאליה של הנשים מדגישה את עליונותם של הגברים. ביום שבו התפרצה פרשת הכהן בעיתונות, הסביר מנהל בית הספר שבו התרחשה התקרית, כי ביקורו של

23 בעתיד צריך המחקר לבדוק את הדרכים שבהן מרכזיות הגוף הנשי ברטוריקה הצבאית משמשת לתייג נשים, לעודד הטרדה מינית ולחזק באופן כללי את האתגרות של הנשים בחברה הישראלית. הטרדה מינית בצבא נפוצה בהרבה מכפי שהצבא מוכן להודות בגלוי. על אף בקשה מפורשת מהוועדה למעמד האשה בכנסת לבדוק את היקף התופעה, סירב הצבא לעשות כן. תחת זאת הוצגו צעדים מספר שנועדו להיאבק בהטרדה מינית, כולל "ערכה" לחיילות ומספר קווי טלפון לתלונות בנושא. אולם, המתלוננות על הטרדה מינית במסגרת זו נחשדות, במקרים רבים, במניעים זרים, ומועדות לחקירה משפילה. הנושא מושתק על ידי הפחדת הנשים ועל ידי שיתוף פעולה עם העיתונות. לאחרונה (ינואר 1999) הסביר דובר צה"ל בראיון עם קצינה, כי למרות שהעיתונות היום ממהרת לדווח על כל דבר שלילי בצבא – שלא כמו בעבר, הרי שבמקרים של הטרדה מינית היא משתפת פעולה בשמירה על שתיקה. הכתבים מבינים, הסביר הדובר, שאם הנאשם יימצא חף מפשע בסופו של דבר, כי אז הפרסום עלול להרוס את הקריירה שלו.

הכהן נועד לעודד את הנערים להתגייס ליחידות קרביות. "בניסיון להדגיש את חשיבות השירות הקרבי של הבנים, המעט [הכהן] בערך שירותן של הבנות" (אביי-צחק 1995, 20). אפשר שמדויק יותר לומר, כי הכהן, כאשר השווה את תפקידי הגברים שאין להם תחליף לתפקידי הנשים, שיש ויש להם תחליף, הגביר באופן מובלע את חשיבות התפקיד שממלאים הגברים. ההמעטה בחשיבות הנשים ובתפקידיהן היא חלק מובנה מהתהליך, המאדיר את הגברים ואת מעשיהם.

ההשפעה המתרחבת של נשים – כאשר מביאים נשים ליחידה על טהרת הגבריות, הגברים מתנהגים יפה יותר, הם מנומסים יותר – טענה זו מהווה חלק מהפולקלור הצבאי הישראלי. נוכחות הנשים מזכירה להם לכאורה שהם בני תרבות, או אולי רצונם לשאת חן בעיני הנשים גורם להם להימנע משימוש בשפה גסה ומסממנים אחרים של התנהגות "לא תרבותית". כמטאפורה, לנשים יש השפעה מתרבתת על הגבר-החיה.

ניצול ההון – המעבר מהצבא לאזרחות ושעתוק אי-השוויון בין המינים

הצבא מהווה הזדמנות חשובה לפיתוח הון חברתי – רישות חברתי שהוא כה חשוב לגישה למידע, לתמיכה, לאנשים, למקומות ולמשרות בחברה האזרחית. נשים וגברים כאחד משתמשים בקשרים הללו להשגת עבודה ויתרונות אחרים, אבל לגברים יש קשרים רבים ומועילים יותר.²⁴ משך שירותם ארוך יותר, ויש להם הזדמנויות לפגוש אנשים רבים ומגוונים יותר. המילואים מכנסים יחד אנשים מכל השכבות, אשר אחרת אפשר שלא היו פוגשים זה את זה. השירות יחד יוצר קשרים חברתיים של מחויבות הדדית, החוצים את הבדלי הסטטוס בחיים האזרחיים, ולעתים קרובות נמשכים גם מעבר לשירות בצבא.

עציוני-הלוי (Etzioni-Halevy 1996) מצאה, כי קצינים בכירים פוגשים באליטות האזרחיות ומכינים את הקריירה השנייה שלהם בעודם משרתים בצבא. בחקרה את היחסים בין הצבא לאזרחות בישראל העלתה, כי 19 מבין 26 קצינים שעברו מהצבא לצמרת הפוליטית, דיווחו על מגעים חברתיים לא רשמיים קרובים מאוד או קרובים למדי עם פוליטיקאים, כשעוד היו בשירות פעיל.

המעסיק בחיים האזרחיים רואה בצבא מסגרת חשובה, המכשירה הן למאפיינים כלליים והן לכישורים ספציפיים.²⁵ במקצועות מסוימים ישנה זיקה ממוסדת בין הצבאי לאזרחי, כמו במקרה של התעשיות עתירות הידע. במאמר תחקיר מביא אלוני (1994, 16) את דבריו של מנהל בחברת היי-טק, המשונה את הצמיחה הגוברת בחברות סטרט-אפ בישראל באמצע שנות התשעים למה שאירע בעמק הסיליקון בתחילת שנות השמונים: "בניגוד ליוזמים של פאלו אלטו, ליוזמים הישראליים ניסיון טכנולוגי והם מעדיפים צוותים שכבר עבדו יחד בצבא או בתעשיית הביטחון". הוא מביא גם את דבריו של מנהל אחר: "כל העובדים שלנו שירתו באותה יחידה, וזה גם מה שיהיה בעתיד הקרוב... אנו נמצאים בקשר עם חברות אחרות המעסיקות בוגרי חיל המודיעין... שחלק ניכר מהם הגיעו מהיחידה שלנו. ככלל, שוק ההיי-טק בארץ מאוד מרושת. אנשים מכירים אחד את האחר וזה מאוד עוזר". כך מסכם אלוני את ממצאיו (שם, 18): "הייחוד הישראלי אינו דווקא 'המוח הישראלי', כפי שנהוג לטעון, אלא הרישות הזו, שמקורו בצבא".

קיימים תחומי עיסוק שבהם ניסיון צבאי מסוג מסוים מהווה תנאי קבלה. כך למשל, באל על היה נהוג לגייס את הטייסים אך ורק מתוך הצבא. לדברי מנכ"ל אל על, הסיבה להעדפה זו היא מקצועית טהורה.

לא צריך להיות גבר להטיס מטוס נוסעים, אבל אם אני יכול לבחור לאל על את הטייסים הכי טובים, אלה שיועדים להתמודד טוב יותר עם מצבי לחץ בגלל ההכשרה שהם עברו בצבא, אז

24 הקביעה כי גברים זוכים ליתרון, אין פירושה התעלמות מהבעיות הניצבות בפני קצינים בכירים, בעת שהם מחפשים באזרחות תפקידים שווים מבחינת הסטטוס לתפקידם בצבא; זאת במיוחד עקב ה"אינפלציה" באלופים פורשים שחלה בשנים האחרונות, המספר המוגבל של תפקידים בצמרת המגזר הפוליטי והציבורי והתחרות הגוברת מצד בוגרי אוניברסיטאות צעירות, החמושים בתארים במינהל עסקים ובמקבילותיהם; ראו רוזן 1994. הצבא הקים יחידה מיוחדת, שתפקידה לעזור לקצינים פורשים למצוא תעסוקה, ומאפשר להם יותר ויותר להשלים את תואריהם האקדמיים לפני פרישתם מהשירות.

25 בתיקון משנת 1995 אסרה הכנסת להשתמש בנתוני הפרופיל הצבאי של אדם כקריטריון להעסקתו בשירות הציבורי. דבר זה נעשה על מנת למנוע אפליה נגד אנשים, שהפרופיל הצבאי שלהם היה נמוך עקב בריאות לקויה או סיבות אחרות, שאין להן נגיעה ליכולתם לבצע את תפקידם. עם זאת, הצורך בתקנה כזו משקף את החשיבות שהמעסיקים מייחסים לניסיונו הצבאי של אדם ולקריירה הצבאית שלו.

אין שום סיבה שאוותר על היתרון הזה. אם חיל האוויר יכשיר גם נשים, אני אקבל נשים. אם הדיקטטוריון שלי יחליט אחרת, אני אלחם כמו ארי (שוחט 1995, 1).

ניסיון קרבי הוא תנאי קבלה גם למגוון עבודות בתחום האבטחה. במדעות אין צורך לציין "לגברים בלבד".

כשקצינים בכירים נכנסים לארגונים אזרחיים הם מביאים אתם לעתים קרובות קצינים אחרים, שהיו עמיתיהם או פקודיהם בצבא, וגם צורות חשיבה, ארגון וסגנונות ניהול המקובלים בצבא והמותאמים לו. כך למשל, בעיתון תל-אביבי הופיעה הכותרת הבאה: "אחד יותר מאשר במטכ"ל: 22 קציני מילואים בכירים תופסים עמדות בכירות בעירייה. להט [לשעבר ראש העיר של תל-אביב וקצין בכיר במילואים] בוחר את רובם" (אבניאלי 1988, 15). קצין בכיר אחד, שנשכר לשמש מנכ"ל של מוזיאון חשוב, החליף את כל סגל המוסד, מהראשון ועד האחרון, בקצינים ששירתו בעבר ביחידתו, ואף הביא אתו את ה"רל"שית" [ראש לשכה] האישית שלו. המעבר מסגל אזרחי לסגל צבאי בדימוס שינה גם את תרבות העבודה במוסד. המנכ"ל החדש הנהיג ניהול ריכוזי עם דגש על שמירת יחסים היררכיים, סגנון שבדרך כלל אינו ייודותי לנשים.

גברים מפיקים מההון הסמלי שהם צוברים בשירותם הצבאי תועלת רבה יותר מאשר נשים. כפי שהסברתי, הם מרוויחים מן הקשר בינם לבין הילת השירות הקרבי ומן הנגישות לדרגים הבכירים ביותר – ואלה סגורים בפני נשים. אמנם, משאבים אלה נגישים רק למעט גברים, ואף על פי כן הם מקרינים על הגברים כולם ולא על הנשים.

ההשפעה הסמלית השונה של הצבא מומחשת במחקר שנערך על הטיות מגדר בבית המשפט בישראל (בוגש ודון יחיא 1996). מחקר זה גילה, כי השירות הצבאי הוא אחד הנימוקים שבאמצעותם מסבירים שופטים, מדוע נקטו מידת רחמים בגזירת דינו של נאשם; הנמקה זו נמצאה רק ביחס לנאשמים גברים, ששירתו ממש או שעתידים לשרת בצבא – השירות הצבאי לא נזכר מעולם בהקשר לנאשמת אשה, אף אם שירתה בצבא. ממצא זה מעורר את השאלה, האם ישראלים רואים בכלל את השירות הצבאי של נשים בגדר "חיילות". במחקר שבו בדקה את דרך הצגתן של נשים במחנה, הביטאון הרשמי של צה"ל, בשנות החמישים, מציינת רובינס (Robbins 1994, 5).

בניגוד ללוחמים הגברים הישראלים, נשים מוצגות כמשהו הקשור בעורף, וכמי שממלאות תפקידים בעיסוקים לא צבאיים, כגון קליטת עלייה, הוראת השפה העברית ועבודה סוציאלית. הצגה זו מונעת מן הנשים את היוקרה הנלווית ליחידות הקרביות ולהשתתפות במלחמות, ובה בעת היא יוצרת לנשים מעמד מיוחד, ולמרבח הפרדוקס, מעמד לא-צבאי, בתוך הצבא, כ"אזרחיות במדים".

גם בשנות התשעים ה"חיילות" בשירות הנשים עדיין מוטלת בספק. במאמר מערכת, ששימש מבוא לגיליון מיוחד של במחנה (30 באפריל 1995) והוקדש כולו לסיפורים קצרים על צה"ל, ביניהם שלושה של נשים ששירתו בצבא, ציין העורך: "אלה [סיפורים] שנכתבו על ידי חיילים שבעי קרבות, ואחרים נכתבו על ידי אחיות וחברות של אותם חיילים". בזיכרוננו של עורך במחנה, שירותן הצבאי של שלוש המחברות נמחק לחלוטין. תופעה דומה מתגלה בראיון עם ארו אשל, יו"ר ארגון הסטודנטים באוניברסיטת תל-אביב, שקיים בזמן שהנהיג את שיתוף הסטודנטים הארצית; כנראה מתוך רצון להדגיש את איכות המנהיגים המובילים את המאבק, התפאר בפני עיתונאי: "זה יצא ככה... שאנחנו, אלה שעומדים בראש, כולנו קציני חי"ר שפיקדו על חיילים בשטח" (מוסקו ופלג 1998). אשל התעלם מהעובדה, שהיו גם נשים בהנהלת אגודות הסטודנטים. אפשר שמפני שאף אחת מהן לא היתה קצינת חי"ר, הן לא נכללו בין אלה שעומדים בראש.

במחקר של חנה הרצוג (1994, 80-82), שבו בדקה נשים בפוליטיקה המקומית הישראלית, נמצא כי נשים נתקלות בקשיים רבים יותר מגברים בהמרת דרגתן הצבאית ליתרון פוליטי. הנשים שהיו בשעתן הבכירות ביותר בצבא קבע, מוקמו במיקום נמוך ביותר ברשימות המועמדים של המפלגות הפוליטיות, דבר שהפחית במידה ניכרת את סיכוייהן להיבחר. יש להניח שהמפלגות סברו, כי הן לא ניחנו בכוח משיכה רב בקלפי. דפוסים אלה רווחים גם ברמה הלאומית.

היחסים בין הצבא למעמד הנשים בחברה הישראלית הם מעגליים. דינמיקה של הזיון חוזר מובילה מדחיקתן של נשים לשוליים בצבא אל נחיתותן של נשים בחיים האזרחיים וחוזר חלילה, ראשית, התהליכים הממוגדרים, שבאמצעותם משולבים גברים ונשים בצבא, מעצימים את ההבדלים לכאורה ביניהם ודוחקים את הנשים לשוליים. שנית, היחס השונה שמקבלים גברים ונשים בצבא ודחיקת

הנשים לשוליים מניבים הזדמנויות שונות לניוד חברתי, הן במסגרת הצבא והן בחיים האזרחיים, ואלו נותנות יתרון לגברים. שלישית, היתרונות שגברים מפיקים מהשירות הצבאי מומרים ליתרונות בחיים האזרחיים. אליטות צבאיות גולשות בקלות לתפקידים באלטיות האזרחיות, שם הן תורמות לשעתוק אי-השוויון בין המינים ולהנצחת התהליכים הממוגדרים בצבא.

היסודות האידיאולוגיים במשטר המגדרי, המעמידים גברים וגבריות במרכז, טבועים עמוק בהלוך הרוח הקולקטיבי והמובן מאליו, האופייני למה שקימרינג (1993) כינה "מיליטריזם אזרחי". האידיאולוגיה הזו שלטת מפני שהפכה לחלק מהחשיבה היומיומית. האינטרסים של הקבוצות השליטות, בין אם בצבא הקבע או במילואים, לשמר את מעמדם המועדף במבנה הכוח, נתפסים כאינטרסים לטובת הכלל, ולפיכך מתקבלים ברצון על ידי הקבוצות הכפופות להן, כגון נשים (יהודיות).

דפוסי התנגדות

כרוב ההיבטים האחרים של הצבא, לא היה המשטר המגדרי בצבא פתוח לביקורת ציבורית עד שנות השבעים. הניצחון במלחמת ששת הימים שיווה לצה"ל ולמצביאיו צביון כמעט מקודש. בזמן שבמדינות המערב התפשטו בשנות השישים תנועות מחאה אזרחיות, ובתוך הקשר זה יכלו הנשים להשמיע את קולן ואת תביעותיהן, הרי בישראל האדירו את הצבא והחייל הקרבי עד 1973, וכל האומה, והנשים בכללה, סגרו לו. הניצחון הצבאי היה אישור להגמוניה של הצבא ושל הגבריות.

חוקרים מצביעים על מלחמת יום הכיפורים, שבה לא היה הצבא מוכן דיו למתקפה הערבית, כנקודת המפנה הגדולה ביחסים שבין הצבא לחברה האזרחית (Horowitz and Lissak, 1989; קימרינג 1993). ההתנסות באותה מלחמה סדקה את שריון הצבא כנגד בחינה ציבורית והגדילה את חשיפתו ורגישותו לביקורת פומבית. יותר מזאת, כישלון הצבא לאפשר לנשים למלא תפקיד משמעותי במאמץ המלחמתי של מלחמת יום הכיפורים, מלווה ביקורת כלפי נשים על התנהגות "היסטרית" בסופרמרקטים ולעג על שהציפו את המדבר בעוגות לחיילים, עוררו בציבור הנשים תסכול ועם רב (בת-אורן 1975; Bar-Yosef and Paden-Eisenstark 1977); תוצאותיהם תרמו להתהוותה של התנועה הפמיניסטית, שהייתה אז בחיתוליה (Azmon and Izraeli 1993).

עם התפשטות הערכים והמודעות הפמיניסטיים למען יתר שוויון מגדרי בחיים האזרחיים והתגברות מידת פגיעותו של הצבא לביקורת ציבורית, נוצר אקלים נוח יותר, שאפשר לפרומונים ולארגוני נשים שונים לבטא את אי-הנחת שלהם ממעמד הנשים בצבא; זאת, על אף ניסיונות הצבא לסכל כל דיון ציבורי בסוגיה.²⁶

ועדת ראש הממשלה למעמד האשה (הוועדה למעמד האשה 1978), שהוקמה במסגרת השנה שהוכרזה על ידי האו"ם כשנה הבינלאומית למעמד האשה, תרמה רבות בכך שהביאה לליקוט ולפרסום מידע על אודות מצב האשה בצבא, העלתה את המודעות הפמיניסטית של חברי הוועדה לנושא זה וגרמה לכך שיעלה לראשונה על סדר היום הציבורי. דוח הוועדה (1978) מתח ביקורת על רבים מהנהלים המפלים נשים בצה"ל, ובמיוחד על סגירת רוב העיסוקים בצבא בפני חיילות. עם זאת, מדיניות הצבא שפתחה בפני נשים עיסוקים שהיו קודם לכן פתוחים לגברים בלבד, הושפעה בעיקר מן הצורך ביותר חיילים "איכותיים", שנבע מתחכומי הטכנולוגי הגובר של הצבא.

בשנות השמונים החלה התנגדות של נשים – מעט בתוך הצבא ויותר מחוצה לו, לעתים בשיתוף פעולה בין גורמי פנים וחוץ, להסדרים המפלים בצבא, ובמיוחד למחסומים שהוצבו בפני כניסת נשים לתפקידים מגוונים ויוקרתיים יותר ובפני קידומן בסולם הדרגות. מאבק חתרני זה גבר בשנות התשעים והגיע לשיא חדש בבג"ץ של אליס מילר נגד משרד הביטחון (בג"ץ 1995).

החלטת בית המשפט העליון בתיק אליס מילר נגד משרד הביטחון הנחיתה מכה על יסודות המשטר הממוגדר של הצבא.²⁷ בפעם הראשונה התערב בית המשפט העליון בנושא האפליה על בסיס מין בצבא. כשהורה בית המשפט לצבא לזמן את מילר למבדקי טיס ולקבלה לקורס אם תעמוד במבדקים,

26 תחיה בת-אורן (1975, 227) מספרת, כי אחרי מלחמת יום הכיפורים סירב צה"ל לשלוח נציגה של חיל הנשים לדיון ציבורי על הנשים בצה"ל. הישיבה בוטלה.

27 היה זה התיק הראשון מסוגו בתולדות ישראל; ישבו בדיון חמישה שופטי בית המשפט העליון, וביניהם שתי נשים – השופטת דורנר והשופטת שטרסברג-כהן. שתי השופטות תמכו בהחלטתו של השופט העליון מצא לפסוק לטובת אליס מילר. שני השופטים האחרים, גברים, התנגדו. פסיקתו הקודמת של השופט מצא בנושא מינוי נשים כדירקטוריות (נגד שר האוצר, 1 בנובמבר 1994) הכירה בלגיטימיות של אפליה מתקנת.

הוא הגדיר בכך את הנימוקים להבחנה סבירה ולגיטימית בין המינים. בית המשפט דחה את טענת הצבא, כי יחסו השונה לגברים ולנשים אינו אלא הרחבה של הבחנות בין מגדרים המעוגנות בחוק, וכי לאור ההבחנות החוקיות אפרירי הללו, עקרון היחס השווה לבני שני המינים אינו ישים בצבא. כמו כן דחה בית המשפט את טענת הצבא, כי יחסו השונה לגברים ולנשים מושתת על הבדלים רלוונטיים ביניהם, ולפיכך הוא הבחנה מותרת ולא קנטרנית. יתר על כן, בית המשפט דחה את טענת הצבא, כי העלות הכספית הגבוהה של התאמת התנאים האופייניים לקורס טיס לצורכי נשים, וכן הקשיים המתעוררים בתכנון כוח האדם מחמת תפקודן של הנשים כאמהות ומטפלות בילדיהן – הם סיבות לגיטימיות ליחס לא שווה. כדבריו של השופט מצא (שם, 22):

בהכרזות על שוויון בין המינים לא די, שכן מבחנו האמיתי של שוויון הוא בהגשמתו, הלכה למעשה, כנורמה חברתית תוצאתית. חיוב נורמטיבי זה חל גם על צה"ל. מן המפורסמות היא עד כמה גדולה השפעת אורחותיו של הצבא על כל אורחות חיינו. ובהשרשת ההכרה בחשיבותן של זכויות יסוד אין צה"ל יכול להישאר מחוץ לתמונה. גם עליו מוטל לתרום את חלקו.

השופטת דליה דורנר הכירה בהבדלים בחוק, העושים את המגדור לבסיס רלוונטי להבדלה, ואז הטילה על הצבא את המחויבות לתקן או לנטרל את השפעותיהם. השוני בין שירותן של נשים לשירותם של גברים, כמוגדר בחוק, הוא גורם שעל צה"ל להביא בחשבון בתכנונו, אך הוא אינו יכול להיות גורם המתיר נהלים מפלים ביחס לחיילת. השופטת דורנר טענה:

אף שלעתים יש מקום לשיח על הבדלים, עליהם לפתוח את הניתוח, ולא לסיימו, כשקובעים כי נשים זהות או שונות, מתירים לגברים להישאר בגדר אמת-המידה לניתוח. התקדמות משמעותית לשוויון בין המינים תחייב אותנו לנוע מעבר לאותה דילמה של זהות-שונות. עלינו לדרוש לא רק יחס שווה, אלא יחס לנשים כשוות (שם, 55).

עמדת הצבא היא, כי אם לא יקבל הוראה מהכנסת, לא יפתח תפקידים קריים בפני נשים. הצעת חוק הדורשת לפתוח את כל התפקידים בצבא בפני חיילות, על סמך כישוריהן הרלוונטיים ולא על סמך מינון, עברה ב-1994 בקריאה ראשונה. ההצעה נתקלה בהתנגדות חריפה של הממשלה ו"הלכה לעולמה" אף בלי שהועמדה להצבעה, לפני תום כהונתה של הכנסת ה-13 (1996). לקראת סיום כתיבתו של מאמר זה (ינואר 1999) התקבל החוק ה"ל פה אחד בוועדת החוץ והביטחון, ובקרב יועבר שוב לקריאה ראשונה בכנסת. לפי הצעת החוק: "לכל יוצא צבא אשה זכות שווה לזכותו של יוצא צבא גבר למלא תפקיד כלשהו בשירות הצבאי".

הנשים נתונות במלכוד. הן נאבקות למתן את החשיבות שמייחס למיין המוסד האחראי להפקת מהלכים אלימים ולניהולם המבוסס בעצם מהותו על ההבחנה הממוגדרת בין הגבר המגונן לאשה המוגנת. לפיכך, ספק אם הצבא מסוגל להתקדם מעבר לאותה דילמה של זהות-שונות שהתייחסה אליה השופטת דורנר, או לעבור טרנספורמציה במבנה הכוח הממוגדר. למרבה האירוניה, זו גם הסיבה לכך, שההישגים הטקטיים של נשים, כמו היווצרות הסדק בחומה החוסמת בפניהן את קורס הטיס, עלולים לשמש רק לגיטימציה וייצוב לפרקטיקות המגדריות של ארגון, המושתת על כפיפותן של הנשים; כתוצאה מכל אלה, היתרון האסטרטגי שבהישגיהן עלול להתברר כמפוקפק למדי.

אסטרטגיה חלופית היא להביא לביטול שירות חובה כולל לנשים. פמיניסטיות רדיקליות מאמצות עמדה זו, המבוססת על הטענה, שהצבא הוא במהותו ארגון גברי המדכא נשים, ותרבותו פוגעת בערך החיים שנשים מטפחות. לכן הנשים צריכות לשאוף לנתק את עצמן מהצבא. גם בין דוגלי הפמיניזם הליברלי יש התומכים בעמדה זו, אולם מסיבות אחרות. טענתם היא שהפסקת גיוס הנשים תפעל לטובת הנשים (וגם לטובת הצבא), מפני שאז הן יוכלו לנצל את השנתיים הללו לרכישת השכלה גבוהה ולהכנת הקריירה שלהן (ראו לונדון 1996; גרבי 1997). יתרון יחסי זה על הגברים יפצה את הנשים במידת מה על הפגיעה בהתפתחות הקריירה עקב לידת ילדים. עם זאת, טיעון זה אינו מעריך כראוי את העובדה, שההזדמנויות בשוק העבודה האזרחי אינן מעוצבות רק על ידי השכלה פורמלית (במיוחד בדרגים הגבוהים יותר) אלא גם על ידי משאבים תרבותיים, חברתיים וסמליים, הנוצרים בצבא ונרכשים באמצעות השירות הצבאי.

המשטר המגדרי של הצבא נמצא בתהליך של שינוי בתגובה לשינויים בסביבה החברתית הישראלית ובתוך הצבא עצמו. במשך 1998 הודיע צה"ל על פתיחת מספר תפקידים בפני נשים, כולל קצינות מודיעין אוגדניות, נהגות גיפים ומפעילות טילי קרקע-אוויר של הנ"מ. בסוף 1998 נפתח קורס החובלים היוקרתי בחיל הים בפני נשים, וזאת בתגובה לעתירתן לבג"ץ של חברות הכנסת חזן ומאור בעניין זה (Harel 1998). המיוחד במקרה זה הוא שתהליך הגיוס לקורס וההכשרה לקראת התפקיד

משולבים וזהים לנשים ולגברים. ברם, פתיחת הזדמנויות חדשות ואינטגרציה אופקית יותר בדרגות הנמוכות של המדרג הצבאי אינן ערוכה לאינטגרציה אנכית בתפקידי הפיקוד הבכירים.

אף כי לא סביר, שהצבא ינוע מעבר לדילמת הזהות-שונות, ניתן היה להגיע למידה גדולה יותר של שוויון, לו היה שירות החובה לכל מוחלף בשירות התנדבותי ובהתמקצעות רבה יותר. עוצמת המגדור בתרבות המקצוענית נמוכה יותר מאשר בתרבות המאצו של ההרואיזם הצבאי. יתר על כן, הצורך של מעסיקים בכוח אדם איכותי פועל בהתמדה לטובת נשים (Reskin and Roos 1990). הסבירות שצה"ל יהפוך להיות צבא התנדבותי, בהתאם למגמה הקיימת ברוב מדינות העולם, תגדל, אם וכאשר ישראל תשיג הסכמי שלום יציבים יותר עם שכנותיה. אם כך אכן יקרה, סביר להניח שהצבא יאבד מכוחו בעיצוב האידיאולוגיות והפרקטיקות השליטות בחיי היומיום, והשפעתו של אי-השוויון בתוך הצבא על מעמד הנשים ועל יחסי המינים בחברה תהיה משמעותית פחות.

המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

ביבליוגרפיה

- אבייזצחק, י., 1995. "סערה בעקבות דברי מח"ט 7", מעריב, 26.1.95.
- אבניאל, ע., 1988. "אחד יותר מבמטכ"ל", העיר, 16.9.88.
- אורון, י., 1995. "נשים ושירות בצה"ל: מציאות, רצון וחזון", נשים ושירות בצה"ל: מציאות, רצון וחזון. הליכי רב שיח, שדולת הנשים, ירושלים, עמ' 18–21.
- אלוני, ר., 1994. "השנים הטובות של היזמים", העיר, 24.2.94.
- בג"ץ 4541/94. אליס מילר נגד שר הביטחון, 1995.
- בוגוש, ר., ור. דון-חיא, 1996. אפליה כלפי נשים בבתי משפט, דוח מחקר, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- בנדר, א., וא. כהן, 1995. "הוא רק ניסה להיות אחד מהחברה", מעריב, 27.1.95.
- בנימין, ש., 1996. "מעצבת מחדש את הפמיניזם. ראיון עם קחנ"ר", סטטוס: ירחון לחשיבה ניהולית, אוקטובר: 69–64.
- בן ישראל, ר., 1989. משפט עבודה בישראל, האוניברסיטה הפתוחה, תל-אביב.
- ברנהיימר, א., 1995. "ואנחנו לוחמים?", מעריב, 31.1.95.
- ברקוביץ, נ. (בדפוס). "אשת חייל מי ימצא" – נשים ואזרחות בישראל", ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית, עורכים יואב פלד ועדי אופיר, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, תל-אביב.
- בת-אורן, ת., 1975. שחרור האשה לאן? בוסתן, תל-אביב.
- גלילי, ל., 1995. "מפרשים לי את החיים", הארץ, 9.6.95.
- גריבי, א., 1997. "ביטול שירות החובה לנשים בצה"ל: אתגר חברתי ולאומי", נגה: ביטאון פמיניסטי 32: 31–33.
- הוועדה למעמד האשה, תשל"ח–1978. דיונים וממצאים, משרד ראש הממשלה, ירושלים.
- הראבן, ג., 1995. "שיחת הכנה לבנות", מעריב, 9.3.95.
- הרצוג, ח., 1994. נשים ריאליזטיות: נשים בפוליטיקה מקומית, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- , 1996. "עיוורון מיני? נשים בחברה ובעבודה", ישראל אל שנות ה-2000: יזמה לצדק חברתי, עורך א. מרגלית, יד יערי, המרכז לתיעוד וחקר השומר הצעיר.
- , 1998. "השפעת מלחמת יום כיפור על מעמד האשה בישראל", במחנה, גיליון מיוחד לציון 25 שנה למלחמת יום הכיפורים, 20.9.98, עמ' 26–29.
- זרחיה, צ., 1994. "יולדות יקבלו דמי לידה בגובה 10% משכרן", הארץ, 30.01.96.
- לונדון, י., 1996. "ניהול בצה"ל – לו הייתי כד בורעותיך", סטטוס: ירחון לחשיבה ניהולית 16: 66–68.
- ליברמן, ע., 1995. "תרומת שירות חיילות לצה"ל בין השנים 1983–1993", נשים ושירות בצה"ל: מציאות, רצון וחזון. הליכי רב-שיח, שדולת הנשים, ירושלים, עמ' 13–17.
- מוסקו, י. וג. פלג, 1998. "ארץ האדום", ידיעות אחרונות, 30.10.98.
- מכון ון ליר בירושלים, 1987. דוח מחקר: עמדות פוליטיות וחברתיות בקרב בני נוער, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים.
- סבטלו, א., 1992. "הסיבה האמיתית לפריון" (מכתב למערכת), הארץ, 2.3.92.
- פרוטוקולים משיבת הוועדה למעמד האשה בכנסת: 1994/א מס' 71, 8.2; 1994/ב מס' 98, 19.7; 1994/ג מס' 105, 8.10; מס' 196, 27.2. הכנסת, ממשלת ישראל, ירושלים.
- קימלינג, ב., 1993. "מייליטריזם בחברה הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (סתו): 123–140.
- רוזן, ר., 1994. "הרגשה פתאומית של ריקנות", מוסף הארץ, 5.8.94, עמ' 18–24.
- , 1996. "תשתדל ללכת לקראתו" מוסף הארץ, 20.9.96, עמ' 18.
- רוזנבלום, כ., 1995. "מפקד, איך היית רוצה את הפקידה שלך?", זמן תל-אביב, 24.11.95.
- ריינפלד, מ., 1995. "מבקרת המדינה: סירוב אל-על להעסיק טייסת – אפליה פטולה", הארץ, 2.11.95.

- רפפורט, ע., 1999. "תכנית: כמעט כל המתגייסות יעברו טירונות עם בנים", ידיעות אחרונות, 6.1.99.
- שדה, ד., 1992. "נשים על הכוונת", ידיעות אחרונות, 13.9.92.
- שוחט, א., 1995. "המקצוע הגברי האחרון", הארץ, 31.7.95.
- ששון-לוי, א., 1997. "הון הולכות זקופות וגאות: הכוח והמחיר בשירות של חיילות בתפקידים גבריים", נגה: ביטאון פמיניסטי 32: 21–30.
- Acker, J., 1990. "Hierarchies, Jobs and Bodies: A Theory of Gendered Organizations," *Gender and Society* 4: 58–139.
- Aronoff, M., 1989. *Israeli Visions and Divisions: Cultural Change and Political Conflict*. New Brunswick: Transaction Press.
- Azmon, Y., and D. N. Izraeli (eds.), 1993. *Women in Israel*. New Brunswick: Transaction Press.
- Bar-Yosef, R., and D. Paden-Eisenstark, 1977. "Role Systems Under Stress: Sex Roles in War," *Social Problems* 25: 135–145.
- Ben Ari, E., and G. Dardashti (forthcoming). "Trials of Manhood: Tests of Soldierhood: Military Service and Masculine Ideals in Contemporary Israel." in *The Military State and Society in Israel: Theoretical and Comparative Perspective*, eds. D. Maman, Z. Rosen and E. Ben-Ari. New Brunswick, N.S.: Transaction Press.
- Ben-Eliezer, U., 1995. "A Nation-in-Arms: State, Nation and Militarism in Israel's First Years," *Comparative Studies in Society and History* 37 (2): 264–285.
- Bloom, A. R., 1982. "Israel: The Longest War," in *Female Soldiers — Combatants or Non-Combatants? Theoretical and Contemporary Perspectives*, ed. N.L. Goldmann. West Port: Greenwood.
- , 1991. "Women in the Defense Forces," in *Calling The Equality Bluff*, eds. B. Swirski and M. Safir. New York: Pergamon Press.
- Bloom A. R., and R. Bar-Yosef, 1983. "Israeli Women and Military Experience: A Socialization Experience," in *Women's Worlds*, eds. M. Safir, M. Mednick, D. N. Izraeli and J. Bernard, New York: Praeger.
- Bourdieu, P., 1991. *Language and Symbolic Power*, trans. J. B. Thompson, eds. G. Raymond and M. Adamson. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Collins, L., 1995. "Woman Fighting for Short People's Right to Enlist," *Jerusalem Post*, 16.3.95.
- Connell, R.W., 1990. "The State Gender and Sexual Politics: Theory and Appraisal," *Theory and Society* 19: 506–544.
- , 1995. *Masculinities*. Berkeley, California: University of California Press.
- Enloe, C., 1983. *Does Khaki Become You? The Militarization of Women's Lives*. Boston: South End Press.
- Eshkol, E., A. Lieblich, R. Bar-Yosef, and H. Wiseman, 1987. "Some Basic Correlates of Adjustment of Israel Women Soldiers to their Military Roles," *Israel Social Science Research* 5 (1–2): 17–28.
- Etzioni-Halevy, E., 1996. "Civil-Military Relations and Democracy: The Case of the Military-Political Elites' Connection in Israel," *Armed Forces and Society* 22 (3): 401–417.
- Foucault, M., 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*, ed. Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
- Gal, R., 1986. *The Israeli Female Soldier: Myth and Reality*. Zichron Yaakov: The Israel Institute for Military Studies.
- Grant, J., and P. Tancred, 1992. "A Feminist Perspective on State Bureaucracy," in *Gendering Organizational Analysis*, eds. A. J. Mills and P. Tancred. Newbury Park, California: Sage.
- Harel, A., 1998. "Navy to Train First Sea Captains," *Ha'aretz* (English edition), 1.6.98.
- , 1999. "Number of Soldiers Requesting Combat Units Stable at 599," *Ha'aretz* (English edition), 10.4.99.
- Hazleton, L., 1977. *Israeli Women: The Reality Behind the Myth*. New York: Simon and Schuster.
- Herzog, H., 1998. "Home and Front: The Status of Jewish and Palestinian Women in Israel," *Israel Studies* 3 (1): 61–84.
- Horowitz, D., and M. Lissak, 1989. *Out of Utopia*. Albany: SUNY Press.
- Izraeli, D. N., 1979. "Sex Structure of Occupations," *Sociology of Work and Occupations* 6: 404–429.
- Kandiyoti, D., 1988. "Bargaining with Patriarchy," *Gender and Society* 2: 78–275.
- Kanter, R. M., 1977. *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Lieblich, A., 1989. *Transitions to Adulthood During Military Service: The Israeli Case*. Albany: SUNY Press.
- Lorber, J., 1994. *Paradoxes of Gender*. New Haven: Yale University Press.
- Mazali, R., 1993. "Soldiers Born: Military Service as Initiation Rite in Israeli Society," *Paper Presented at Conference on Children in War and Persecution*. Germany. October: University of Hamburg.
- Paden-Eisenstark, D., 1973. "Are Israeli Women Really Equal?" *Journal of Marriage and the Family* 9: 538–545.
- Pinkas, A., 1995. "17% of Eligible Males are Exempted from Military Service," *Jerusalem Post*, 30.3.95.

- Rein, N., 1979. *Daughters of Rachel: Women In Israel*. London: Penguin.
- Reskin, B. F., and P. A. Roos, 1990. *Job Queues, Gender Queues: Explaining Women's Inroads into Male Occupations*. Philadelphia: Temple University.
- Robbins, J., 1994. *Not Soldiers in the Ordinary Sense: The Israeli Woman Soldier and the Politics of the Non-Military Roles in the 1950s*. M.A. Thesis, Tel-Aviv University.
- Siegel, J., 1994. "Disabled Woman Pressing to Serve in I. D. F.," *Jerusalem Post*, 21.10.94.
- Sharoni, S., 1995. *Gender and the Israeli-Palestinian Conflict: The Politics of Women's Resistance*. New York: Syracuse University Press.
- West, C., and D. Zimmerman, 1987. "Doing Gender," *Gender and Society* 1: 125–151.
- Yuval-Davis, N., 1976. *Israeli Women and Men: Divisions Behind the Unity*. Change Report No. 6. London.
- , 1985. "Front and Rear: The Sexual Division of Labor in the Israeli Army," *Feminist Studies* 11 (3): 649–675.